

A Critical Study of Western Excuses Using Newly Discovered Versions of the Quran*

Kamran Oveisi^۱
Muhammad Fakir Meybodi^۲

Abstract

Considering the dating of old versions of the Quran by Western scholars through a new experiment of Carbon-۱۴ radiography, doubts have been raised by some Orientalists, especially revisionists, who have used the method of source critique to re-examine the original and authenticity of the Quran. The implications of this suspicion are that the results of the Carbon-۱۴ experiments date the ancient versions of the Quran, especially the Birmingham Library version, to before the time of the Holy Prophet (PBUH), which is evidence of its pre-Islamic compilation and consequently its lack of authenticity of Quran. This means that the content of the existing Quran was created before the time of the Prophet (PBUH) or otherwise the Muslims have made it using that Quran. The present article, considering the importance of the two manuscripts of Birmingham and Tübingen and the new experiments performed on them, based on the centrality of their study, analytical method and library research data on the mentioned doubt in three domains of manuscript-studies and technical, Quranic studies and current trends studies, seeks to respond to those doubts. The technical and manuscript achievements of the present research show that the experiments performed on the manuscripts, the pages of the Quran found, only show that they were made from the skin of an animal that was alive during the life of the Prophet (PBUH) or shortly thereafter and is unable to prove the prehistoric nature of their writings compared to the time of the revelation of the Quran; Some Western researchers have also considered the Carbon-۱۴ test method to be relative and incomplete, which must be supplemented by other methods and is not self-evident; As the researchers in the project of testing Carbon-۱۴ on the Quran, did not pay attention to the study of Arabic calligraphy as well as the sheet and its dimensions and the shape and type of font and illumination of the mentioned Quran, which indicates compliance with the date of revelation of the Quran. Also, the study of the Quran, such as considering the use of words in the Quran, as well as the Musahif in question, which did not exist or were not common in pre-Islamic writings, also pay attention to the gradual revelation of the Quran and the causes and

*.Date of receiving: ۱۱, December, ۲۰۲۰ - Date of correction: ۱۳, October, ۲۰۲۱ - Date of approval: ۱۸, December, ۲۰۲۱.

۱ - Assistant Professor, Department of Quran and Hadith, University of Islamic Studies, Qom, (Corresponding Author) kamranoveisi@yahoo.com

۲ - Full Professor at Al-Mustafa International University, Qom, m-faker@miu.ac.ir

dignity of the revelation of the Quran proves the compatibility of the aforesaid versions with the existing Quran. Also, the validity of the existing Quran is based on the issue of the verbal massive report of the Quran, which has existed for generations since the time of the Prophet (PBUH) step by step and is considered as a necessary belief among Muslims. As a result, existing versions of the Quran indicate the same verbal massive report among Muslims. Therefore, Muslims do not need to believe in proving or refuting the ancient Quranic Masahif, and if there are any errors in the manuscripts, the authenticity of the Quran and its textual validity, which is derived from verbal massive report, will not be distorted in any way. The result of the trend studies of the Carbon-^{۱۴} experiment on the above-mentioned versions shows the attempt of the Oriental modernist current to critique the authenticity of the religious sources of Islam, which also has many opponents among Orientalists. Finally, the carbon-^{۱۴} test did not reveal a significant difference from the Quran in the Mushaf in the hands of the Muslims.

Keywords: Birmingham, Tübingen, Carbon ^{۱۴} Radiography, Quran, Orientalists, Manuscript Studies.

بررسی انتقادی بهانه جویی غربیان با استفاده از نسخه‌های جدید کشف شده قرآن*

کامران اویسی^۱ - محمد فاکر میبیدی^۲

چکیده

با توجه به تاریخ‌گذاری نسخه‌های قدیمی قرآن توسط دانشمندان غربی از طریق آزمایش نوین اشعه‌نگاری کربن ۱۴، شبهه‌ای از سوی برخی مستشرقان به‌ویژه تجدیدنظرطلبانی که از روش نقد منبع به بازپژوهی اصالی و سندی قرآن پرداخته‌اند، مطرح گردیده است. مفاد شبهه مذکور از این قرار است که نتایج آزمایش‌های کربن ۱۴، قدمت تاریخی نسخه‌های عتیق قرآن به‌ویژه نسخه کتابخانه بیرمنگام را به پیش از عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌رساند که شاهی بر تدوین آن پیش از دین اسلام و در نتیجه عدم اصالت قرآن خواهد بود. بدین معنا که محتوای قرآن موجود، پیش از عصر پیامبر صلی الله علیه و آله یا دیگر مسلمانان با استفاده از آن قرآن موجود را ساخته‌اند. مقاله حاضر، با توجه به اهمیت دو نسخه بیرمنگام و توینگن و آزمایش‌های نوین انجام شده روی آن‌ها، بر اساس محوریت مطالعه آن دو، به روش تحلیلی و داده‌پژوهی کتابخانه‌ای نسبت به شبهه مذکور در سه حیطه نسخه‌شناختی و فنی، قرآن‌شناختی و جریان‌شناختی، درصدد پاسخگویی برآمده است. دستاوردهای فنی و نسخه‌شناختی پژوهش پیش‌رو نشان می‌دهد که آزمایش‌های انجام شده بر روی نسخه‌ها، برگه‌های قرآن یافت شده فقط نشان می‌دهد آن‌ها از پوست حیوانی تهیه شده که در زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله یا کمی پس از آن زنده بوده است و نمی‌تواند به اثبات پیش‌تاریخی بودن نوشته‌های آن‌ها نسبت به عصر نزول قرآن بپردازد؛ نیز برخی از پژوهشگران غربی روش آزمایش کربن ۱۴ را نسبی و ناقص دانسته که باید با دیگر روش‌ها تکمیل گردد و به خودی خود قابل اعتنا نیست؛ چنان‌که پژوهشگران حاضر در پروژه آزمایش کربن ۱۴ بر روی قرآن، توجهی به مطالعات خط‌شناسی عربی و نیز برگه‌شناسی و ابعاد آن و شکل و نوع قلم و تذهیب مصاحف مذکور که نشان‌دهنده تطبیق با تاریخ نزول قرآن است، نداشته‌اند. همچنین مطالعه قرآن-

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۲۱، تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۷/۲۱ و تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۲۷.

^۱ - استادیار گروه معارف قرآن و حدیث دانشگاه معارف اسلامی، قم (نویسنده مسئول) kamranoveisi@yahoo.com

^۲ - استاد تمام جامعة المصطفی العالمية، قم، m_faker@miu.ac.ir

شناختی چون ملاحظه کاربرد واژگانی در قرآن و نیز مصاحف مورد بحث که در نوشته‌های پیش از اسلام وجود نداشته و یا رایج نبوده، نیز توجه به نزول تدریجی قرآن و مباحث سبب و شأن نزول آیات منقول از صدر اسلام تاکنون و ادله و حیانی بودن قرآن، اثبات‌گر همخوانی نسخه‌های پیش گفته با قرآن موجود است. همچنین اعتبار قرآن موجود، مبتنی بر مسئله تواتر لفظی قرآن است که نسل به نسل از زمان پیامبر ﷺ تاکنون وجود داشته و به‌عنوان اعتقادی ضروری بین مسلمانان مطرح است. در نتیجه نسخه‌های موجود از قرآن، حاکی همان تواتر لفظی بین مسلمانان هستند. از این‌رو مسلمانان نیاز اعتقادی به اثبات یا رد مصاحف عتیق قرآن ندارند و در صورت وجود اشکال در نسخه‌ها، اصالت قرآن و اعتبار متنی آن که مأخوذ از تواتر لفظی است، به هیچ وجه مخدوش نمی‌شود. نتیجه جریان شناختی آزمایش کربن ۱۴ بر نسخه‌های نامبرده، نشان از تلاش جریان تجدیدطلب استشرافی برای نقد اصالت منابع دینی اسلام است که مخالفان فراوانی نیز در میان مستشرقان دارد. نهایتاً آزمایش کربن ۱۴، تفاوت برجسته‌ای را نسبت به قرآن موجود در مصحف در دست جمهور مسلمانان روشن ننموده است.

واژگان کلیدی: بیرمنگام، توپینگن، رادیو کربن ۱۴، قرآن، مستشرقان، نسخه‌شناسی.

مقدمه

مستشرقان معاصر غربی - غالباً با غرض اثبات الهی نبودن قرآن یا حداقل الفاظ آن - سعی کرده‌اند تا نسخه‌های قدیمی و اقدم مصاحف قرآنی از لحاظ محتوا و ساختار و تفاوت‌های احتمالی با هم و نیز تاریخ وجودآوری آن و به نوعی بازسازی نسخه اولیه قرآن را مورد بررسی قرار دهند. برخی از مستشرقان، قرآن را چیدمانی از متون مقدس دیگری چون عهدین (۲۰۴- ۲۰۲: Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, ۱۹۷۷)؛ و برخی از متونی که صد سال پیش از محمد ﷺ نیز وجود داشته است (۲۷۴- ۲۷۳: ۱۹۹۵: Waines, *Introduction to Islam*) می‌دانند. البته این فرضیه به سبب احتمالاتی که از روشی غیر مستدل به دست آمده و صرف گمانه‌زنی است، از سوی بعضی از مستشرقان مورد طعن قرار گرفته است (نصرتی و دیگران، نقد و بررسی آراء تجدیدنظرطلبانه پاتریشیا کرون در زمینه مطالعات اسلامی، ۱۳۹۶: ۱۲۲-۱۲۳). به ادعای برخی از آنان، این تلاش‌ها تفاوت برجسته‌ای را نسبت به قرآن موجود در دست جمهور مسلمانان روشن نکرده است (۳۱۵- ۲۹۱: ۱۹۹۱: Peters, "The Quest of the Historical Muhammad"). از سوی دیگر برخی از مستشرقان عدم درگیری و جدال میان مسلمانان در طول تاریخ اسلام تاکنون درباره حذف و جابه‌جایی و تغییر متن قرآن را نشانه‌ای بر تطابق کلی متن قرآن موجود با مصحف زمان صدر اسلام و پیامبر ﷺ می‌دانند (۵۱: Watt, and Bell, *Bell's introduction to the Qur'an*, ۱۹۷۷).

حتی با اینکه مسلمانان با عثمان در مسائل حکومتی اختلاف پیدا کردند و منجر به قتل او گردید (دینوری، الإمامة و السياسة، ۱۴۱۰: ۱/ ۴۵- ۶۳)؛ اما نسبت به جمع‌آوری قرآن تنها ایراد مهمی که بر او گرفتند، احراق مصاحف (علم الهدی، الشافی فی الإمامة، ۱۴۱۰: ۴/ ۲۶۹) بوده است. این دیدگاه را بسیاری از اهل تسنن بر اساس روایتی مشهور پذیرفته‌اند (ر.ک: حمد، رسم المصحف، ۱۴۲۵: ۹۱)؛ بلکه طبق نظر برخی از محققان، متواتر و از ضروریات تاریخی است (حسینی میلانی، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، ۱۴۲۹: ۱۸۹). گرچه دیدگاه دیگری در کنار نظر مشهور نیز مطرح شده که اساساً با توجه به خلیفه بودن عثمان و اهتمام مسلمانان به قرآن، عادتاً وقوع چنین کاری را از او محال می‌دانند (ابولیل، القرآن الکریم من المنظور الاستشراقی، ۱۹۹۸: ۴۱۲). در نقل دیگری که به اندازه سوزاندن مصاحف، مورد توجه قرار نگرفته، آمده است که او مصاحف را با آب داغ شسته و امحا نمود؛ اما سوزاند (ر.ک: اشیقز، لمحات من تاریخ القرآن، ۱۴۰۸: ۱۸۰)؛ عنایه، هدی الفرقان فی

علوم القرآن، ۱۴۱۶: ۱/ ۲۶۷). از این رو برخی احتمال داده‌اند که آنچه در تاریخ ذکر شده است، «حرق المصاحف»؛ به معنای سوراخ نمودن و پاره کردن (ر.ک: ابن‌درید، جمهرة اللغة، ۱۹۸۸: ۵۹۰) است نه «حرق المصاحف» (القطان، مباحث فی علوم القرآن، ۱۴۲۱: ۱۳۱). با این حال مشهور «احراق المصاحف» است.

نکته مهم این است که آیا چنین کشفیاتی، تأثیری اعتقادی بر مسلمانان و دیدگاه آنان نسبت به کتاب مقدسشان یعنی قرآن به‌عنوان وحی الهی می‌گذارد و آیا آن‌ها را با ایمان تر می‌سازد و یا اینکه در دایره تردید فرومی‌برد؟ نیز مقصود از روش‌های نوین و تجربی قدمت‌سنجی تاریخ‌گذارانه مصحف‌ها چیست؟ این مقاله درصدد است تا از خلال معرفی مصحف‌های اقدم کشف‌شده در دهه‌های معاصر، به این سؤال‌ها پاسخ گوید و روش تجربی مذکور را نیز با استفاده از منابع علمی باستان‌شناختی تا حدودی برای پژوهشگران قرآنی تبیین نماید و در نهایت جایگاه این نوع پژوهش‌های سند پژوهانه قرآنی مبتنی بر تاریخ‌گذاری تخمینی با استفاده از اشعه نگاری و اثر آن در علوم قرآن را بررسی نماید.

برای رسیدن به پاسخ سؤال‌های پیش‌گفته، چند مقدمه لازم است تا ذکر شود. نخست اینکه، گرچه غالب مستشرقان غربی با توجه به مطالعات نولدکه، جمع قرآن در زمان عثمان را پذیرفته‌اند (ر.ک: وحیدنیا، تاریخ‌گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی، ۱۳۹۷: ۱۰۰)؛ اما از حدود سال ۱۹۷۰ میلادی، جریانی با عنوان «تجدید نظرطلبی» (Revisionist) یا «شک‌گرایی» (Sceptic) در میان برخی مستشرقان غربی به وجود آمد که دنبال تردیدگرایی به تمامی اصول مهم اسلام و مسلمانان مانند اصالت قرآن و شخص پیامبر ﷺ با کمک بازپژوهی آن اصول بودند. نمونه این افراد، «جان ونزبرو» (John Wansbrough) مؤلف کتاب «مطالعات قرآنی» (Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation) است که روایات جمع قرآن در زمان پیامبر ﷺ و پس از آن را نمی‌پذیرد (ر.ک: پورطباطبایی، خطاهای قرآن پژوهی جان ونزبرو ریشه‌ها و پیامدها، ۱۳۹۸: ۳۵-۳۶؛ شاکر، ۱۳۹۳: ۷؛ کریمی‌نیا، سیره پژوهی در غرب، ۱۳۸۶: ۱/ ۲۱۰). روش آن‌ها، نقد منبع (Source-Critical) است که در پژوهش نسبت به اصالت عهد عتیق و تاریخ پدیداری آن، بازنویسی‌های از آن و تعداد آن‌ها و میزان اضافه‌نویسی‌های بعدی به تورات اصلی، در آلمان و بریتانیا در قرن نوزدهم میلادی بروز کرد. در ادامه «یولیوس ولهاوزن» (Julius Wellhausen) و «ایگناز گلدزیهر» (Ignac Goldziher) هم با تحقیقات خود بر اساس روش نقد منبع به پیمایش این جریان کمک کردند. در دهه‌های اخیر این جریان دوباره دست‌به‌کار شده و با روش نقد منبعی بر اساس تاریخ‌گذاری باستان‌گرایانه متون مقدس

مسلمانان به‌ویژه قرآن بر اساس آزمایش‌های نوین تجربی چون رادیوگرافی به‌سندپژوهی و نسخه‌پژوهی مصاحف عتیق قرآنی می‌پردازند (ر.ک: کورن، رویکردهای روشمند به مطالعات اسلامی، ۱۳۸۷: ۵۷۳-۵۷۴). البته برخی از محققان معاصر معتقدند که ازقضا، چنین آزمایش‌های عینی می‌تواند جلوی این جریان را بگیرد؛ زیرا یک پاسخ ملموس برای آنان در اثبات اصالت تاریخی قرآن و دیگر منابع اسلامی چون حدیث می‌دهد (ر.ک: موتسکی، حدیث اسلامی خاستگاه و سیر تطور، ۱۳۹۰: ۳۷۱)؛ اما زمانی این مثبت‌پنداری را می‌توان پذیرفت که چنین پژوهش‌هایی حتی با نتیجه اثبات اصالت قرآن، در نگاه مستشرقان معاصر و تغییر رویکرد آنان مؤثر باشد. به نظر می‌رسد، حتی در این صورت نیز فقط نوعی موضع دفاعی مسلمانان در مقابل حجم‌های روش‌مند غربیان به‌ساحت قرآن است و بیش از آن اثری قابل‌ملاحظه نخواهد داشت.

آزمایش نوین تاریخ‌گذاری تخمینی

پیش از ورود به بحث، سزاوار است تا چگونگی تاریخ‌گذاری تخمینی بر اساس اشعه‌نگاری تبیین گردد. «ویلارد فرانک لیبی» (Willard Frank Libby) به‌سبب این آزمایش، برنده جایزه نوبل شیمی گردید که در سایت جایزه نوبل ذکر شده است. (www.nobelprize.org). قدمت سنجی به‌وسیله «رادیوکربن» (Radiocarbon dating) جهت تخمین تاریخ مرگ موجودات کربن‌دار مانند گیاه، حیوان و انسان در باستان‌شناسی اشیاء و حتی نسخه‌شناسی قابل‌بهره‌مندی است. رادیوکربن، همان ایزوتوپ شماره ۱۴ کربن است. موجود زنده در زندگی خود، اکسیژن را از طریق فتوسنتز و یا تنفس از هوای پیرامون گرفته و دی‌اکسید کربن پس می‌دهد. این چرخه، سبب مبادله کربن چهارده می‌گردد و چون مقدار آن نسبت به دیگر انواع عنصر کربن که رادیواکتیو نیستند، معلوم است؛ در صورت مرگ موجود زنده، تبادل مذکور نیز متوقف می‌شود؛ بنابراین اگر با روشی بتوان، میزان آن را در بدن مرده یا شیئی که از موجودات زنده پیشین باقی مانده است، اندازه‌گیری نمود، می‌توان به‌قدمت آن به‌گونه تخمینی پی برد. به‌غیر از کربن ۱۴، عناصر دیگری نیز در زمان‌سنجی به‌کار می‌روند که عبارت‌اند از: اورانیوم ۲۳۸ که پس از چندمین مرحله «وایشی» به‌سرب ۲۰۶ تبدیل می‌شود. «وایشی هسته‌ای» یا «فروپاشی هسته‌ای» به‌مجموعه فرایندهای مختلفی گفته می‌شود که در هسته اتم‌های ناپایدار پرتوزا رخ می‌دهد و پرتوهایی تولید می‌کنند که به‌آنها پرتوهای رادیواکتیو می‌گویند. مکانیزم وایشی، به‌سه روش وایشی آلفا، بتا و گاما صورت می‌گیرد و گاه چندین وایشی لازم است تا ناپایدارترین عناصر

رادیو اکتیوی را به پایدارترین عناصر تبدیل کند. (ر.ک: پورحیدری و دیگران، اورانیوم فقیر شده: آثار و عوارض آن بر انسان و محیط زیست، ۱۳۸۴: ۱۷-۲۸؛ ویلانی، غنی سازی اورانیوم، ۱۳۸۷: ۳۶۹-۳۸۹؛ اکبرزاده خیابوی و دیگران، هار اورانیم ضعیف شده با میکروارگانسیم های رادون خوار آب های گرم معدنی ایران، ۱۳۹۶: ۱۹).

در این فرآیند، اورانیوم ۲۳۵ بعد از مرحله واپاشی هسته ای به سرب ۲۰۷ تبدیل می گردد و توریم ۲۳۲ که با طی مرحله واپاشی هسته ای، به سرب ۲۰۸ مبدل می شود. پتاسیم ۴۰ نیز از دیگر عناصری است که با روش واپاشی، به آرگون ۴۰ تبدیل می شود (Wang, "Pyrolysis-combustion ¹⁴C dating of soil (organic matter)", ۱۹۷۳: ۷۵-۸۵; Coleman, "Illinois State Geological Survey Dates", ۲۰۰۳: ۳۴۸-۳۵۵).

توضیح نحوه کاربرد این آزمایش در تاریخ گذاری قرآن از این مجال خارج است. باین حال به نحو تلخیص می توان گفت که فرایند زنجیره ای واپاشی هسته ای، یک ایزوتوپ ناپایدار مانند عناصر رادیو اکتیوی چون اورانیوم و توریم یا یون هایی چون پتاسیم را به ذرات پایدار مانند سرب و یا گازی شکل مثل آرگون تبدیل می کند. اکثر عناصر رادیو اکتیو به صورت مستقیم و طی یک فرایند به ماده پایدار تبدیل نمی شود و در طی فرآیندی پیچیده این امر، صورت می پذیرد. به ذرات ایجاد شده در اثر واپاشی هسته یک ایزوتوپ پرتوزا گفته می شود (ر.ک: پورحیدری و دیگران، اورانیوم فقیر شده: آثار و عوارض آن بر انسان و محیط زیست، ۱۳۸۴: ۱۷-۲۸؛ ویلانی، ۱۳۸۷: ۳۶۹-۳۸۹؛ اکبرزاده خیابوی و دیگران، هار اورانیم ضعیف شده با میکروارگانسیم های رادون خوار آب های گرم معدنی ایران، ۱۳۹۶: ۱۹).

حال اگر مصحف قرآن بر روی پوست حیوان یا کاغذ با مرکب گیاهی نوشته شده باشد، می توان تاریخ حدودی مرگ حیوان یا گیاه را تخمین زد که معمولاً فاصله ای بین مرگ آن ها تا مهیاسازی آنان برای نوشت افزار شدن آن چنان نیست. البته باید امکان ازاله و امحاء نوشته ها از روی پوست ها و کاغذ های قدیمی در طول زمان توسط کاتبان و بازنویسی دوباره همان نوشته و ترمیم آن و یا نوشتن مطلبی جدید را نیز لحاظ کرد. از این رو، این آزمایش فقط گمان به محدوده ای تاریخی که در یک بازه غیر مشخص زمانی متغیر است را منجر می شود، نه تاریخ گذاری دقیق یک نوشته.

برخی از محققان معاصر به چند دلیل این آزمایش را دچار خطای آزمایشگاهی و دقیق نبودن نتایج آن می دانند: یکی شمارش تعداد اتم ها و ذرات بتا و یکی دیگر خطای سیستمی و دیگری آلوده بودن مورد آزمایش با آلودگی های کربنی قبلی و بعدی. همچنین توجه به تفاوت تقویمی رادیو کربن ۱۴ با

کربن ۱۲ نیز مهم است تا سال‌ها به حالت تقویمی خود در نتایج آن نزدیک شوند. این عوامل، سبب تخمین بازه زمانی حتی تا دو قرن هم می‌شود (ر.ک: وحیدنیا، تاریخ‌گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی، ۱۳۹۷: ۱۰۳-۱۰۶).

گرچه در تحقیقات باستان‌شناسی معاصر کاربرد این آزمایش مانند تعیین قدمت حدودی تپه سیالک کاشان با استفاده از کربن ۱۴ بر روی آثار کشف‌شده از آن (زکی‌بیگ، زبده تاریخ کرد و کردستان، ۱۳۸۱: ۳۶۱/۱)، تعیین حدودی دوران موستر یا پالئولیت میانه در ایران به حدود صد هزار سال قبل با استفاده از این آزمایش بر روی اشیاء مربوط به آن دوران و نیز غار کونجی در دره خرم‌آباد (گرانوفسکی، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ۱۳۹۵: ۲۵) و یا غار شنیدار کردستان عراق (دولت‌یاری، رده‌بندی ادوار پیش از تاریخ ایران، ۱۳۹۴: ۵۰)، دیده می‌شود؛ اما برخی از باستان‌شناسان از آن با عنوان «گاهنگاری نسبی» یاد می‌کنند (حسینی اشکوری، چکیده مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق، ۱۳۹۳: ۲۳۶)؛ که نشان از تخمینی بودن آن دارد و به همین سبب میزان تخمین آن تا دو قرن متغیر است و نمی‌توان با تکیه بر این آزمایش ادعا نمود که قرآن پیش از پیامبر ﷺ نیز وجود داشته است. این تخمین در بازه بین سال ۷۷۵ تا ۹۹۵ میلادی برای تعیین قدمت نسخه‌های «سنپترزبورگ» و «تاشکند» و «کاتالانگار» قرآن و کمی کمتر به مدت چهل تا پنجاه سال برای نسخه «توبینگن» و «صنعا» دیده می‌شود (ر.ک: وحیدنیا، تاریخ‌گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی، ۱۳۹۷: ۱۰۳-۱۰۵).

این تخمین با استفاده از دیگر عناصر مانند اورانیوم و توریوم بیشتر تغییر می‌کند (دولت‌یاری، رده‌بندی ادوار پیش از تاریخ ایران، ۱۳۹۴: ۵۰).

جالب این است که نسخه‌شناسان، زمانی پیشنهاد استفاده از آزمایش‌های نوین روی نسخه خطی را پیشنهاد می‌دهند که در اصالت نسخه تردید وجود داشته باشد (جمعی از نویسندگان، دایرة‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۱۳۸۵: ۱۷۸۲/۲ - ۱۷۸۴).

در ادامه نسخه‌های قدیمی مصحف که غربیان روی آن‌ها مطالعه می‌کنند، موردبررسی قرار می‌گیرد.

مصحف‌های تازه کشف‌شده

سزاوار است تا دو نمونه از مهمترین و مشهورترین مصحف‌هایی که اخیراً به‌عنوان کشف نسخه‌ای

از قرآن مطرح گردیده‌اند را ذکر نمود.

یک. بیرمنگام

این مصحف در دو قطعه پوست گوسفند یا بز در چهار صفحه با خط حجازی شامل بخش‌هایی از سوره‌های کهف، آیات ۱۷ تا ۲۳، مریم آیات ۹۱-۹۸ و طه، آیات ۱-۴۰ است که در سال ۲۰۱۵ میلادی در کتابخانه کدبری (Cadbury Research Library)، دانشگاه بیرمنگام (Birmingham) انگلستان پیدا و بازآفرینی شد. بر اساس آزمایش رادیوکربن ۱۴ توسط دانشگاه آکسفورد، قدمت آن پوست را با احتمال «% ۹۵/۴» نزدیک به یقین، سال ۵۶۸ میلادی تا ۶۴۵ میلادی یعنی دو سال پیش از میلاد حضرت رسول اکرم ﷺ تا خلافت خلیفه دوم می‌دانند. این ادعا در سایت دانشگاه بیرمنگام ذکر شده است (www.birmingham.ac.uk)؛ اما نوشته آن مربوط به زمان بعثت پیامبر ﷺ تشخیص داده شده است. برخی نویسندگان غربی ادعا نموده‌اند که ممکن است این نسخه، مربوط به پیش از اسلام باشد و استفاده قرآن از مصدری پیش از خود را اثبات نماید (Holland, ۲۰۱۵: Retrieved ۱۴ January). در ادامه مقاله به این ادعا نیز پاسخ داده خواهد شد.

دو. توپینگن

نسخه‌شناسان غربی پس از کشف نسخه‌ای از قرآن که از صد و پنجاه سال پیش در کتابخانه دانشگاه ابرهارد کارلز توپینگن آلمان نگهداری می‌شده و گمان می‌رفته است که متعلق به قرن هشتم تا نهم میلادی باشد، تحقیق تاریخی با استفاده از تکنیک‌های کامپیوتری و روش‌های علوم طبیعی روی سه برگ از آن را انجام دادند و به این نتیجه رسیده‌اند که تاریخ نگارش آن بنا بر احتمالی بالاتر از «% ۹۵» در سال‌های ۶۴۹ تا ۶۷۵ میلادی یعنی حدود ۲۰ تا ۴۰ سال پس از رحلت پیامبر اسلام ﷺ می‌رسد. این نسخه از آیه سی و هفتم سوره اسراء تا آیه پنجاه و هفتم سوره یاسین قرآن را در بردارد. همچنین این گمان از سوی پژوهشگران آلمانی مطرح شده که این قرآن به خط علی بن ابی طالب ﷺ باشد؛ زیرا او در صدر اسلام یکی از نادر افراد باسواد و حافظ قرآن بود این مطالب در سایت دانشگاه توپینگن مفصل ذکر شده است (www.idb.uni-tuebingen.de).

روش تحقیق آن‌ها با مساعدت «انستیتیوی مطالعات اشعه‌ای دانشگاه زوریخ» و با استفاده از روش تشعشعات کربنیک بوده است. عناصر کربنیک با گذشت زمان در مواد آلی به میزان بسیار اندکی ایزوتوپ‌های حاوی رادیواکتیو باقی می‌گذارند. با بررسی این مواد می‌توان قدمت و عمر اشیاء را با

دقتی بالا تعیین کرد. این روش در سایت پروژه «کرونیکا» (Coranica) بیان شده است
(www.coranica.de/front-page-en).

نقد و بررسی

پاسخ‌هایی را می‌توان در مقابل ادعای کشف نسخه‌های جدید از قرآن با هدف پیدا نمودن مقایسه‌ای تفاوت و اختلاف با قرآن فعلی موجود در دست مسلمانان و یا ادعای پیشین بودن تاریخی این مصاحف یا برخی از آنان نسبت به عصر پیامبر ﷺ ارائه نمود. این پاسخ‌ها جهت استفاده بیشتر و بهتر خوانندگان این نوشتار به پاسخ‌های فنی و نسخه‌شناختی، قرآن‌شناختی، جریان‌شناختی تقسیم گردیده‌اند.

الف. پاسخ نسخه‌شناختی

مقصود از پاسخ نسخه‌شناختی، پاسخگویی به ادعای نسخه‌های تازه کشف‌شده در غرب و استفاده ابزاری از آن بر ضد قرآن موجود در دست مسلمانان بر اساس ویژگی‌های فنی نسخه‌شناسی کتب عتیق و قدیمی است. بنابراین می‌توان گفت:

یکم. آزمایش‌های انجام شده بر روی برگه‌های قرآن بافت شده فقط نشان می‌دهد این برگه‌ها از پوست حیوانی تهیه شده که به احتمال قوی در زمان حیات پیامبر ﷺ یا کمی پس از آن زنده بوده است. البته در گذشته پوستی که نسخه‌های خطی روی آن نوشته شده بود، بعد از مدتی تمیز و صیقل داده می‌شد و گاهی دوباره مورد استفاده قرار می‌گرفت (ر.ک: دروش، دستنامه نسخه‌شناسی: نسخه‌های به خط عربی، ۱۳۹۵: ۱۵-۱۸).

دوم. در حقیقت باید در کنار چنین آزمایش‌های تجربی، به پژوهش‌های تاریخ‌محور مانند بررسی قدمت خط و نوع کتابت و ریشه آن از جمله مسند حجازی یا مسند شامی، فنیقی یا نبطی یا حیرری یا آرامی یا مصری، نسخ یا کوفی (ر.ک: رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۶۹: ۴۹۲-۴۹۸؛ شاهین، ۱۳۸۵: ۶۱)، توسط خط‌پژوهان و خوش‌نویسان به‌ویژه کاتبان متخصص قرآن و تاریخ خط بررسی شود؛ چراکه این خط‌ها بسیار شبیه به هم بوده (ر.ک: فضایی، اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی، ۱۳۶۳: ۱۵-۱۹؛ دروش، سبک عباسی: قرآن‌نویسی تا قرن چهارم هجری، ۱۳۷۹: ۴۶)؛ که در سده‌های نخستین اسلامی با اندکی تفاوت زمانی و به تدریج وجود داشته است و تشخیص آن‌ها از عهده غربیان ناآشنا با خطوط اسلامی و تاریخ تطوّر آن خارج است. برخی اولین خطوط قرآنی را کوفی یا معقلی (ر.ک: مایل

هرودی، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، ۱۳۷۲: ۱/ ۱۴؛ و برخی به ترتیب مکی، مدنی، بصری، کوفی دانسته‌اند (ر.ک: ابن ندیم، الفهرست، ۱۳۶۶: ۱۰). ابن ندیم ویژگی خط حجازی (مکی - مدنی) را تمایل الف به سمت راست دانسته است (همان). خط کوفی نیز از خلافت کوفه شروع شده که آن را به عباسی نخستین و عباسی نوین (دروش، سبک عباسی: قرآن‌نویسی تا قرن چهارم هجری، ۱۳۷۹: ۳۴)؛ شامل شرقی یعنی ایرانی و عربی و مختلط، غربی یعنی قیروانی، تونسسی، جزایری، سودانی تقسیم نموده‌اند (ر.ک: فضاییلی، اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی، ۱۳۶۳: ۱۴۳-۱۴۹). برخی نیز آن را جزم با خطوط مسطح، اما زاویه‌دار به سبب انتساب آن به مردم حیره نامیده‌اند (همان: ۱۰۴-۱۱۳). از این رو باید این مشخصه نیز در قرآن‌های مذکور مورد بررسی قرار گیرد. البته باز هم با توجه به اختلاف در واضح خط کوفی که بین یعرب بن قحطان و علی بن ابی طالب رضی الله عنهما و بنی امیه تردید وجود دارد (ر.ک: مایل هرودی، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، ۱۳۷۲: ۱/ ۸۱-۳۳۶)، احتمال کوفی بودن خط قرآن‌های نخستین نیز می‌رود.

سوم. برخی از خط‌پژوهان غربی که مطالعات عمیقی درباره نسخه‌ها و مصاحف قدیمی قرآن داشته‌اند نیز آزمایش کربن ۱۴ را قابل اعتماد نمی‌دانند (ر.ک: دروش، قرآن‌های عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف، ۱۳۹۵: ۴). این آزمایش را برخی از باستان‌شناسان با عنوان «گاهنگاری نسبی» نام می‌برند (حسینی اشکوری، چکیده مقالات اولین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و عراق، ۱۳۹۳: ۲۳۶)؛ که نشان از تخمینی بودن آن دارد. این تخمین با استفاده از دیگر عناصر مانند اورانیوم و توریوم بیشتر تغییر می‌کند (دولت‌یاری، رده‌بندی ادوار پیش از تاریخ ایران، ۱۳۹۴: ۵۰).

چهارم. نکته مهم دیگر در کنار آزمایش‌های تجربی، توجه به اندازه قلم برای پی بردن به ابزار کتابت هر عصر است. به‌عنوان مثال اندازه قلم در مشخص بودن دندانه‌ها یا عدم تشخیص آن‌ها اثر دارد که همین امر سبب تمییز بین خط مغربی و شباهت آن به نسخ می‌شود (۹۸: ۱۸۸۶ Houdas, "Essai sur L'écriture Maghrebine, Nouveaux Melanges Orientaux").

پنجم. کراسه؛ یعنی یک برگ از پوست و یا کاغذ یک نوشته نیز در نشان دادن زمان کتابت مؤثر است؛ به‌عنوان نمونه مستطیل بودن، دولاویه بودن و امثال آن و اینکه از سمت چپ دولاویه باشد یا از سمت راست که در اصطلاح کتابت به آن کدکس گویند، نشان‌دهنده سامی یا عربی بودن خط است (ر.ک: مرعشی، کراسه‌های دست‌نویس‌ها، ۱۳۹۴: ۳۴-۳۶).

ششم. مباحث فنی دیگر چون حاشیه‌های اطراف متن اصلی، مستطیل بودن برگه نوشته یا مربع

بودن آن، نقطه یا اعراب و تشکیل داشتن یا عدم آن‌ها، جلد آرای و صحافی، مواد کتاب‌آرایی و کتابت، سطراندازی یا عدم آن و یا استفاده از خط کرسی‌های محو‌شونده در طول زمان، توجه به تاریخ درج‌شده روی نسخه و تاریخچه نگهداری آن در مخزن کتابخانه نیز در تشخیص حدود دوره کتابت نسخه اهمیت دارد (ر.ک: دروش، دستنامه نسخه‌شناسی: نسخه‌های به خط عربی، ۱۳۹۵: ۱۲۴-۴۶۲؛ کارگر، کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی ایران، ۱۳۹۸: ۵۸-۱۸۰). در حقیقت توجه به مباحث شکلی چون اندازه قلم و نوع مرکب و جنس کاغذ و پوست و اندازه کراسه و دیگر نکات نسخه‌نویسی و کتابت، نوعی پژوهش بر اساس خود نسخه است، نه شواهد تجربی و آزمایشگاهی و این روش همیشه مورد استفاده محققان نسخه‌شناسی بوده و هست و نباید از این روش کلاسیک در کنار روش آزمایشگاهی معاصر چون کربن ۱۴ غفلت نمود (ر.ک: کریمی و فرزام، درآمدی بر تعیین اصالت در نسخه‌های خطی، ۱۳۹۷: ۱۶۳-۱۷۳).

هفتم. از سوی یکی از نسخه‌شناسان آمریکایی، این ادعا مطرح شده است که نسخه صنعا قدیمی‌تر از نسخه‌های جدید کشف‌شده پس از آن است. او جریان کشف نسخه صنعا را این‌گونه توضیح می‌دهد که در دودهمه پیش در سال ۱۹۶۵ میلادی، قرآنی متعلق به ۶۴۰ میلادی با مقداری بیش از نصف قرآن توسط تیم آلمانی در مسجد بزرگ صنعا در یک انبار قدیمی در بخش غربی آن که بر اثر بارش باران تخریب‌شده و برگه‌های قدیمی قرآن در آن ظاهر گردیده بود، کشف شد؛ زیرا مسلمانان مایل به دور انداختن قرآن‌های قدیمی نبودند. البته این نسخه از گردآوری همان برگه‌های پراکنده موجود در انبار به دست آمده است (افروند، نسخه‌های خطی قرآن در موزه‌ها مؤسسات کتابخانه‌ها و کلکسیون‌های جهان، ۱۳۸۱: ۱۱). این ادعا نشان می‌دهد که باید تحقیق مقایسه‌ای بین نسخه صنعا و بیرنگام و احیاناً توپینگن جهت کشف نسخه قدیمی‌تر و تاریخ‌گذاری دقیق‌تر صورت گیرد. البته می‌توان با لحاظ اینکه نسخه صنعا قدیمی‌ترین مصحف کامل است، نسخه بیرنگام و یا توپینگن را توجیه نمود؛ زیرا آن‌ها قسمتی از قرآن هستند.

هشتم. برخی از کلمات نسخه بیرنگام، دارای نقطه و یا اعراب و نیز نقاطی در سر هر آیه به‌عنوان شروع و پایان آیات و نیز بسمله‌ای به رنگ قرمز است که می‌توان تصاویر این مصحف را در سایت کتابخانه دانشگاه بیرنگام ملاحظه نمود (www.birmingham.ac.uk). این موارد باید مشخص شود، آیا بعد از کتابت اولیه توسط دیگران در دهه‌ها و قرن‌های بعدی اضافه شده است و یا اینکه قدمت آن با قدمت خط همسان است و در نتیجه تاریخ کتابت را به زمان نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری و امثال آن

یعنی اواخر قرن اول می برد (ر.ک: سیوطی، الانتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱: ۱۷۱/۲).

نهم. «دیوید تامس» (David Thomas) از پژوهشگران انگلیسی و استاد اسلام و مسیحیت دانشگاه بیرمنگام، معتقد است که این نسخه مربوط به زمان حیات محمد ﷺ است (ر.ک: امینی گلستانی، نوادر و متفرقات، ۱۳۹۵: ۷/۲۲۰)؛ در این صورت با وجود این نظریه، دیگر نظریه‌های مخالفی که می‌خواهند تاریخ‌نگاری تخمینی بر اساس رادیوکربن را به پیش از زمان پیامبر ﷺ برسانند، در حد ادعایی بدون دلیل است که با بررسی بیشتر و دقیق‌تر بر اساس یافته‌های تجربی نیز احتمالاً مردود خواهد شد.

دهم. برفرض که چنین آزمایشی پذیرفته شود؛ اما وقتی مصحفی مخطوط از قرآن که تاریخ کتابت آن مشخص است؛ مانند مصحف فضل که در پایان کتابت آن را ۲۹۵ قمری مطابق با ۹۰۷ میلادی اعلام و نوشته است را با رادیوکربن تاریخ‌سنجی کردند، مشاهده نمودند که تاریخ ۷۶۴ تا ۸۹۴ میلادی را نشان می‌دهد (ر.ک: وحیدنیا، تاریخ‌گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی، ۱۳۹۷: ۱۱۴) که نشان از عدم دقت کافی یا تفاوت بین تاریخ پوست و تکوین آن به‌عنوان نسخه دارد و قابل اعتماد کامل نیست؛ بنابراین در تحلیل موارد پیش گفته می‌توان گفت که آزمایش رادیوگرافی کربن ۱۴، فقط روی پوست مصحف بیرمنگام انجام شده و کاش بر روی نوشته مندرج روی آن هم انجام می‌شد. البته آزمایش اخیر زمانی جواب می‌دهد که مرکب هم دارای کربن باشد؛ بنابراین چنین آزمایشی ناقص است و حتی اشتباه آن در تشخیص تاریخ نگارش نسخه مصحف فضل، اعتبار آن را از اساس مخدوش می‌سازد. پافشاری بر انجام انحصاری آزمایش‌های تجربی چون کربن ۱۴ و عدم توجه به مطالعات دیگر نظیر خط‌شناسی و سبک‌شناسی آن و نیز تذهیب و علائم نوشتاری مصحف‌های مورد نظر و جنس کاغذ و اندازه قلم استفاده شده، نیز نسبی بودن چنین آزمایش‌هایی با توجه به تغییر در نتیجه با تغییر در متغیرها و عناصر ایزوتوپی، سبب عدم کمال خروجی آزمایش مذکور است. علاوه بر مباحث فنی پیش گفته، عدم اقبال روش نامبرده در میان جوامع علمی غربی و وجود ادعای قدیمی‌تر بودن نسخه صنعا نسبت به نسخه بیرمنگام و توپینگن و حتی ادعای همسانی نسخه بیرمنگام با دوره پیامبر ﷺ از سوی «دیوید تامس»، نیز بر عدم اعتبار آن می‌افزاید.

ب. پاسخ قرآن‌شناختی

مقصود از پاسخ قرآن‌شناختی، نقد ادعای نسخ‌های تازه کشف شده در غرب و استفاده ابزاری از آن

بر ضد مصحف موجود، بر اساس شناخت به قرآن و از قرآن است؛ لذا در پاسخ گفته می‌شود:
اول. واژگانی در قرآن مذکور به کار رفته است که در نوشته‌های اندک برجای مانده از زمان پیش از اسلام وجود نداشته و یا کاربرد آن‌ها رایج نبوده است. البته مصداق‌های آن واژگان را بیان نمی‌کند؛ اما اثر تحولی قرآن بر واژگان عرب توسط برخی از محققان معاصر به اثبات رسیده است (ر.ک: بیگدلی، تأثیر عرف و ویژه قرآن در تطوّر معنایی واژگان عربی عصر جاهلی، ۱۳۹۷: ۱-۳۴).

دوم. تواتر قرائت قرآن مسئله‌ای است که ملازمه‌ای با کتابت آن ندارد؛ یعنی در صدر اسلام گرچه پیامبر ﷺ کتابتی داشت تا آیات نازل شده را بنویسند و طبق برخی از نقل‌ها به دیوار مسجد در مدینه نیز آویخته می‌شد تا دیگران در صورت توانایی آن را بخوانند یا استنساخ کنند و نیز برخی صحابه مصاحفی داشتند؛ اما نقش اصلی را قوه حافظه عرب عصر نزول داشت. چنان‌که در تاریخ قرآن نقل گردیده، قرآن تا نزدیک یک قرن و بیشتر دارای نقطه و اعراب نبوده است و تا قبل از جنگ یمامه که منجر به شهادت هفتاد حافظ قاری گردید، احساس به جمع‌آوری یک مصحف رسمی از سوی حکومت نمی‌شد (ر.ک: رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۶۹: ۴۱۳؛ درویش، اعراب القرآن الکریم و بیان، ۱۴۱۵: ۷/ ۴۴۷؛ عسکری، القرآن الکریم و روایات المدرستین، ۱۳۷۴: ۱/ ۲۱۱-۲۱۳؛ معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵: ۱/ ۳۳۶؛ همو، تاریخ قرآن، ۱۳۸۲: ۹۷)؛ بنابراین کشف نسخه‌های قدیمی تأثیری بر اعتقاد مسلمانان به قرآن رایج بین آنان ندارد و نهایتاً در صورت تطبیق آن نسخ با قرآن متواتر، تأییدی بر قرآن مسلمانان خواهد بود و نه برعکس که دلیل بر ضعف آن باشد؛ زیرا این قدرت را ندارد تا با تواتر نسل به نسل و سینه‌به‌سینه‌ای مقابله کند.

سوم. توجه به نزول تدریجی که هم آیاتی از قرآن بر آن دلالت دارد (ر.ک: اسراء/ ۱۰۶؛ فرقان/ ۳۲)؛ و هم تاریخ (ر.ک: عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ۱۴۲۶: ۳۲/ ۳۹)؛ و اسباب نزول آیات (ر.ک: مزینی، المحرر فی اسباب النزول القرآن، ۱۴۲۹: ۲۱)؛ و سبک آن‌ها با توجه به تقسیم مکی و مدنی و صیغه ماضی به‌کاررفته در برخی از آن‌ها (ر.ک: مجلسی، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الاطهار، ۱۴۰۱: ۱۸/ ۲۵۱؛ نکونام، درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن، ۱۳۸۰: ۵۶)؛ همچنین اتفاق قرآن‌پژوهان بر این نزول با وجود اختلاف در پذیرش نزول دفعی (ر.ک: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۴: ۱۸/ ۱۳۱؛ معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵: ۱/ ۳۳۶)، نشان می‌دهد که این چنین نیست که این آیات پیش از عصر پیامبر ﷺ وجود داشته و یا از جایی گرفته شده است؛ زیرا حوادث و پرسش‌ها را نمی‌توان بر مبنای دلخواه خود درست نمود و فرض تصادفی بودن هماهنگی بین

آن‌ها نیز عقلانی نیست.

چهارم. ادله وحیانی بودن قرآن این فرضیه را از اساس زیر سؤال می‌برد؛ دلایل برون‌متنی مانند نیاز به شناخت به‌وسیله وحی به دلیل کاستی دیگر ابزارهای شناختی چون عقل و حس و تجربه (ر.ک: اویسی و شهامتی، مباحثی از تاریخ و علوم قرآن، ۱۳۹۷: ۴۴)، وجوه اعجاز قرآن به انضمام عدم قدرت بر پاسخگویی به آن در طول تاریخ (ر.ک: قرشی، تفسیر احسن الحدیث، ۱۳۷۷: ۲/ ۴۱۴)، نقض غرض هدایت به‌عنوان هدف ارسال پیامبران در صورت غیروحیانی بودن قرآن (ر.ک: ساجدی، وحی‌شناسی مسیحی با گذری بر وحی قرآنی، ۱۳۸۷: ۴۹-۶۰)، توجه به شخصیت محمد ﷺ به‌عنوان امین و مکتب ندیده به انضمام عمق معارف قرآن در عین اوج فصاحت و بلاغت و دیگر وجوه اعجازی آن (ر.ک: طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۰۴: ۱/ ۷۷؛ مطهری، پیامبر امی، ۱۳۶۹: ۴؛ هاشمی، منشأ الهی بودن الفاظ قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۱۳۹)؛ و نیز انضمام سیره عقلا به اعتماد بر شخص امین، تفاوت وحی نبوی و تجربه دینی و عرفانی (ر.ک: وات، برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان، ۱۳۷۳: ۴۷؛ ساجدی، وحی‌شناسی مسیحی با گذری بر وحی قرآنی، ۱۳۸۷: ۴۹-۶۰)، فهم و برداشت مخاطبان عصر نزول از قرآن، مجموعه‌ای بود که لفظ و معنای آن الهی است؛ به همین سبب بود که اعتراض می‌کردند که اگر قرآن، الهی است؛ چرا بر شخص ثروتمندی چون بزرگ طائف و یا مکه نازل نشده است؟ این سؤال نشان می‌دهد، دغدغه آن‌ها مصداق محل نزول است، نه خود نزول و مورد نزول و این مسائل برای آن‌ها مفروغ عنه و مسلم گرفته شده بوده است. دلایل درون‌دینی الهی بودن لفظ و معنای قرآن نیز چون آیات تذکر به پیامبر ﷺ که در گرفتن وحی عجله نکند (قیامه/ ۱۶-۱۹)، آیات دال بر انتظار پیامبر برای وحی (مریم/ ۶۴)، آیات دال بر کلام‌الله بودن قرآن (فتح/ ۱۵)، می‌توانند به‌عنوان ناقض فرضیه نیاز به نسخه‌یابی‌های جدید غربیان به کار روند.

پنجم. نسخه‌های قدیمی قرآن فقط منحصر در این نسخه نیست و نسخه‌های دیگری نیز وجود دارد؛ بنابراین این امکان وجود دارد که نسخه قدیمی از قرآن یا قسمتی از آن کشف شود؛ اما این در مقام ثبوت است و بحث اثباتی آن دشوار است؛ زیرا اشکال یا اختلاف‌های احتمالی این نسخه‌ها، ایرادی بر ناسخ و کاتب آن است نه خود قرآن؛ زیرا چنان‌که گفته شده است، اصل قرآن با هیأت و صورت آن یعنی قرائت آن یا کتابت آن تفاوت دارد و اصل قرآن یعنی «فرش الحروف» و مواد کلمات و آیات دچار اختلاف نگردیده و متواتر است (ر.ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۳۷۶: ۱/ ۳۱۸؛ خوئی، البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۶: ۱۵۷؛ سیفی مازندرانی، دروس تمهیدیه فی القواعد التفسیریة،

۱۴۲۸: ۶۴)؛ حتی اگر در برخی موارد اغلاط املائی و تناقضات کتابتی (ر.ک: معرفت، تاریخ قرآن، ۱۳۸۲: ۱۲۲-۱۲۵) و یا اختلاف قرائت وجود داشته باشد، به عنوان تفاوت در قرآن‌های متعدد محسوب نمی‌شود؛ زیرا وجود چنین اغلاطی، نشان از اهتمام مسلمانان به حفظ قرآن با وجود همین غلط‌های املائی و کتابتی دارد. همچنین با وجود اختلاف قرائت؛ اما فرش الحروف قرآن تغییری نکرده است و مسلمانان به خود اجازه نداده‌اند تا در نسخ قرآن، اجتهاد و دخالت و تصرف و قیاس انجام دهند. این نشان می‌دهد که اشکال‌های کتابتی و اختلاف‌های قرائتی، ناشی از جهالت کاتبان اولیه و یا ابتدایی بودن و کم‌ظرفیتی خط آن زمان و نیز اجتهاد راویان در قرائت داشته است. (ر.ک: ایبیری، تاریخ القرآن، ۱۴۱۱: ۱۴۵) چنان‌که امام باقر علیه السلام فرموده است اختلاف قرائت از ناحیه روات (یعنی قاریان) است (کلینی، الکافی، ۱۴۲۹: ۴/۶۶۴). به همین سبب است که فقهای عامه مانند احمد بن حنبل، حفظ رسم الخط را حتی با اغلاط املائی واجب دانسته‌اند (ر.ک: زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۱۴۰۸ ق: ۱/۳۷۲-۳۷۳). در نتیجه این اختلافات تأثیری بالفعل در ماهیت قرآن کتاب شده ندارد؛ زیرا حفظ قرآن و از بر کردن آن و انتقال سینه‌به‌سینه و متواترانه قرآن، از ایجاد اختلاف و تحریف نسخه‌ای و متنی جلوگیری کرده است. نهایت اختلاف مربوط به عدم نقطه و اعراب است که در قرائت جلوه کرده است (ر.ک: مؤدب، نزول قرآن و رؤیای هفت حرف، ۱۳۷۸: ۱۷۸).

ششم. اینکه ادعا شده است که نسخه توپینگن منتسب به علی بن ابی طالب علیه السلام و به خط اوست؛ زیرا او از نادر افراد باسواد و حافظ قرآن بوده است، فقط یک گمان است. چنانکه افراد دیگری در صدر اسلام - که برخی تعداد آن‌ها را تا چهل و سه نفر رسانده‌اند - بوده‌اند که کاتب و حافظ قرآن شمرده می‌شدند (ر.ک: آل‌قیس، الایرانیون و الادب العربی، ۱۴۱۸: ۹/۱). به عنوان نمونه عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب از جمله این افرادند (ر.ک: سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۴۲۱: ۱/۲۰۷-۲۲۸). همچنین آنچه مشهور است، این است که مصحف منسوب به امام علی علیه السلام بر اساس ترتیب نزول و دارای تفسیر املائی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم بوده است (ر.ک: زنجانی، تاریخ القرآن، ۱۹۳۵: ۴۷-۵۱) که در این صورت با مصحف موجود در میان مسلمانان تفاوت شکلی دارد.

بنابراین در تحلیل پاسخ قرآن‌شناختی باید گفت که عدم سبقه وجودی برخی واژگان قرآنی یا حداقل مهجوریت آن‌ها در متون پیش از اسلام، دلیل مهم و غیرقابل خدشه تواتر قرآن در میان جمهور مسلمانان به‌ضمیمه اهتمام آن‌ها به حفظ و نگهداری از آن، توجه به نزول تدریجی قرآن به‌ضمیمه وجود اسباب و شأن نزول آیات و مکی و مدنی بودن آن‌ها، نشان از ثبت تاریخ‌گذاری نسبی قرآن در همان

عصر نزول قرآن دارد که به نحو قضیه موجب جزئیة اثبات جمع و تدوین قرآن در زمان پیامبر ﷺ را خواهد کرد. از سوی دیگر همین موجب جزئیة برای انحلال مؤدای آزمایش کربن ۱۴؛ یعنی عدم اصالت قرآن به زمان پیامبر ﷺ کافی است؛ چراکه با وجود قرائنی که ذکر شد، نهایت اثر نتیجه ظنی این آزمایش، ایجاد ظنی است که نسبت به دلایل پیش گفته، یارای مقابله ندارد و در حد احتمال باقی می‌ماند.

ج. پاسخ جریان شناختی

مقصود از پاسخ جریان شناختی، پاسخگویی به شبهه مورد بحث از طریق شناخت دست‌های پیدا و پنهان و جریان‌های نسخه‌یابی برای قرآن توسط غربیان و توجه به جریان‌سازی روشی از طریق تسری روش تحقیق کتب مقدس خود به قرآن در زمینه نسخه‌پژوهی است. این قضیه در تلاش برای چاپ نسخه انتقادی از قرآن نیز دیده شده است (ر.ک: رضایی اصفهانی، طرح مستندسازی متن قرآن و چاپ انتقادی آن، ۱۳۸۶: ۱۱۹)؛ و اکنون در شکل نسخه‌شناسی خود را نمایان ساخته است.

اول. با نگاه خوش‌بینانه، غربیان با قرآن همان مواجهه پژوهانه را دارند که با متون مقدس خود می‌نمایند؛ یعنی از آنجاکه کتاب مقدس دچار تناقض در روایت یک موضوع و یا تناقض با علم قطعی و طبع و عقل انسانی و یا تاریخ است، دست به توجیه زده یا از باب نگاه زبان قرآن رمزی و سمبلیک و نمادین و تمثیلی و یا از طریق تفسیر هرمنوتیکی (Lieber, encyclopedia americana, ۱۹۶۳: ۱۴/۱۹۷)؛ و درست دانستن برداشت‌های متعدد از متون دینی، درصدد توجیه این نقایص و ایرادها برآمده‌اند (ر.ک: میشل، کلام مسیحی، ۱۳۸۱: ۲۷؛ هینلز، فرهنگ ادیان جهان، ۱۳۸۶: ۵۸۴؛ باربور، علم و دین، ۱۳۶۲: ۱۲۱). از این رو کشف نسخه‌های جدید برای متون مقدس خود را نه تنها به‌عنوان یک ایراد نمی‌پندارند، بلکه شاید آن را قرینه‌ای برای تفسیری جدید از قضایای کتاب مقدس بخوانند. در این صورت فارغ از نگاه تعبدی و تقدسی مسلمانان، می‌خواهند پیدا کردن نسخه‌های متعدد از قرآن و کشف اختلاف احتمالی بین آن‌ها را نوعی قرائت دیگر از معنای وحیانی به پیامبر اکرم ﷺ بدانند و فقط الهی بودن لفظ قرآن را بشکنند. نیز بعید نیست که طبق نگاه اسلام‌ستیزانه غرب، آن را دستاویزی برای زیر سؤال بردن کلیت تقدس و تعبد قرآن به‌عنوان یک متن الهی قرار دهند؛ تا اهداف تخریبی خود برای بی‌ارزش کردن دین اسلام را پیش ببرند.

دوم. زمانی می‌توان به چنین آزمایش‌های ادعایی چه از جنبه اثبات قدمت آن به زمان پیامبر ﷺ و

چه در جهت منفی و اثبات وجودی آن‌ها در پیش از عصر ایشان توجه نمود و قابل بررسی دانست که این نسخه‌ها برای آزمایش به مسلمانان معتمد نیز سپرده شود؛ در غیر این صورت با توجه به بی‌اعتمادی غالب جامعه اسلامی به چنین پژوهش‌هایی و با توجه به اغراض پنهان آن، نمی‌توان قضاوت درستی از نتایج این آزمایش‌ها چه نفیاً و چه اثباتاً داشت. این نکته زمانی اهمیت بیشتری می‌یابد که به وجود نسخه‌های منسوب به صحابه و اهل بیت علیهم‌السلام جعلی از قرآن و دیگر کتب که با مهارتی فریبکارانه از روی خط شاعران، علما، کاتبان برجسته برساخته شده است (Ray, Memory of the world: general guidelines to safeguard documentary heritage, ۲۱: ۲۰۰۲)؛ آگاهی پیدا شود. به‌عنوان نمونه نسخه‌ای از قرآن وجود دارد که هنوز پایان آیه نرسیده است؛ اما این نوشته به خط کوفی دیده می‌شود: «کُتِبَهُ حَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ» (ر.ک: نسخه خطی قرآن منسوب به امام حسن مجتبی علیه‌السلام، صفحه آخر) این انتسابات با بررسی مواد به کار رفته در کتبات آن‌ها، از سوی برخی رد و به قرن ششم و نهایتاً سوم مربوط شده است (ر.ک: نیل‌ساز، مروری بر مقاله نسخه‌های خطی قرآن، ۱۳۹۶: ۴۸). توضیح اینکه مراکزی مانند عمر و عاص در مصر، آستان قدس رضوی، مسجد جامع قیروان در تونس، صنعا در یمن و مسجد جامع اموی در دمشق از زمان قدیم وجود داشتند که در آن‌ها قرآن‌نویسی می‌شده و یا محلی برای هدیه دادن قرآن و جمع آن‌ها بوده است. به سبب برخی حوادث تاریخی، جابه‌جایی این مصاحف به دیگر موزه‌ها و کتابخانه‌ها پدید آمد. به‌عنوان مثال امپراتوری عثمانی در میانه قرن نوزدهم و پس از آتش‌سوزی بزرگ مسجد جامع اموی دمشق، بخش بزرگی از مصاحف قرآنی آن را با خود به استامبول بردند. از آن زمان تا امروز، بخش زیادی از برگ‌نوشته‌ها جابه‌جا، اهدا یا فروخته شده‌اند. ظاهراً تبار نسخه موزه ملک به عثمانی می‌رسد (ر.ک: کریمی‌نیا، نشست پژوهشی در نسخه‌های قرآن به خط کوفی؛ صحراگرد، ۱۳۹۱: ۶۷). همین‌که نسخه بیرمنگام با این قدمت در کتابخانه بیرمنگام انگلستان و یا نسخه توپینگن با چنین دیرینه تاریخی در کتابخانه توپینگن آلمان تقریباً هم‌زمان پیدا می‌شوند و سپس در قرن بیست‌ویکم از آن به‌عنوان نسخه‌ای که در گوشه‌ای از کتابخانه خاک می‌خورده‌اند، رونمایی می‌شوند، جای شک و تردید خواهد داشت؛ بنابراین با توجه به سیطره مسلمانان نهایتاً تا اسپانیا و آندلس (ر.ک: هاروی، مسلمانان در اسپانیا، ۱۳۹۸: ۱۴-۱۰۶)؛ و نیز ربودن کتب کتابخانه آندلس در جنگ‌های صلیبی (ر.ک: زمانی، مفهوم‌شناسی تاریخیچه و دوره‌های استشرق، ۱۳۸۵: ۴۰)، باید سیر سر درآوردن این نسخه در آن کتابخانه نیز از سوی مسئولان آن مشخص گردد که مثلاً صاحب نسخه بدان مکان مهاجرت نموده یا چون شرایط مناسبی

برای نگهداری آن در این مکان وجود داشته، یا توسط شخص یا اشخاص یا جریانات استعماری غارت نسخ خطی (ر.ک: محمدی و اشرافی، کتابخانه‌های مسلمانان در هند از رونق تا افول، ۱۳۹۳: ۱۹۶-۲۰۲؛ ابازری، تکوین مجموعه‌های اسلامی در کتابخانه‌های اروپای غربی و آمریکای شمالی، ۱۳۸۳: ۱۱۵-۲۸۳)، چون جریان سفارت انگلیس در عراق برای خرید نسخه‌های نفیس خطی مندرج در نقل جریان تألیف کتاب فصل الخطاب توسط سردار کابلی (ر.ک: صادقی تهرانی، الفرقان فی تفسیر القرآن و السنه، ۱۴۰۶: ۱۲/۳۲۹-۳۳۱)، بدان محل انتقال داده شده است.

سوم. گرچه با توجه به اینکه نسخه توپینگن در سایت خود دانشگاه (idb.ub.uni-tuebingen.de/opedidigi/MaVI165) درج نموده، توسط آلمان از خاورمیانه در سال ۱۸۶۴ میلادی خریداری شده است، منشأ شرقی این نسخه قابل دفاع است؛ اما با توجه به پروژه «کرونیکا» یا «کورپس کورانیوم» (Corpus Coranicum) که طبق آنچه در سایت این پروژه آمده است (www.coranica.de/front-page-en)، سعی در ارزش‌گذاری متون کهن قرآن دارد و شرکت چند مؤسسه تحقیقاتی مانند «آکادمی دست‌نوشته‌ها و مکاتبات پاریس» و «آکادمی علوم براندنبورگ» در برلین که درباره متون کهن بررسی می‌کنند، بیم آن می‌رود که با متن قرآن نیز همچون دیگر متون کهن برخورد کنند؛ همچنان که اعتراف کرده‌اند، هسته مرکزی این پژوهش، شواهد مادی قرار داده شده است. این همسان‌نگاری روش تحقیق بر روی متون کهن اعم از مقدس و غیر مقدس به ضرر متون کهن مقدس تمام می‌شود و این خاص قرآن نیست، بلکه در صورت کشف نسخه‌های قدیمی از تورات و به‌ویژه انجیل‌های رسمی و غیررسمی، صرف بررسی شواهد مادی خالی از ملاحظه هنر، تطور خط و زبان و جریان‌های تمدنی تأثیرگذار بر امر کتابت می‌تواند منجر به ارزش‌گذاری‌های ناقص و در نتیجه ضد ارزش گردد.

چهارم. به نظر می‌رسد که مخالفان و حیانی بودن قرآن با استفاده از نسخه‌شناسی قرآن با رویکرد ارزش‌گذاری، در دو لبه تاریخ قرآن قرار دارند؛ یعنی جریانات غربیان و مستشرقان در اتهام اقتباس قرآن از کتب پیشین و یا تولید در زمان پس از پیامبر ﷺ. به‌عنوان نمونه از جمله غربیان شبهه‌کننده بر سند قرآن بر اساس شبهه تکوین قرآن پس از عصر رسالت محمد ﷺ، «آلفرنس مینگانا» (Alphonse Mingana) آشوری مسلک عراقی است. او بر این باور است که قرآن در زمان عبدالملک بن مروان و به ابتکار حجاج بن یوسف ثقفی در قرن هشتم میلادی جمع‌آوری شده است (ر.ک: کریمی نیا، سیره‌پژوهی در غرب، ۱۳۸۶: ۱/۲۰۹). نیز دو دانشمند غربی به نام «مایکل کوک» و

«پاتریشیا کرون»، در سال ۱۹۷۷ میلادی کتابی به نام «هاجریه» (Hagarism) تدوین کردند و معتقدند که قرآن با توجه به شواهدی چون دلایل تاریخی و مقایسه کتاب‌ها و نوشته‌های به زبان ارمنی، عربی، قبطی، یونانی، عبری، آرامی، سریانی، لاتین، بر اساس یهودیت و مسیحیت تألیف گردیده است و وحی الهی نیست (Ibn Waraq, The Origins of The Koran: Classic Essays on Islam's Holy Book, ۶۳: ۱۹۹۸): بلکه آن را «هاجریه» یعنی عرب شبه جزیره یعنی احفاد مصری تبار هاجر عليه السلام در قرن دوم هجری مطابق با قرن هشتم میلادی تدوین نموده‌اند (ر.ک: ابولیله، القرآن الکریم من المنظور الاستشراقی، ۱۹۹۸: ۲۱۰)؛ اما نمونه این سوی این ماجرا، همین پروژه غرض ورزانه رادیو کربنیک است که می‌خواهد همچون گذشتگان مغرض خود، آن را به پیش از زمان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم معطوف سازد. جالب این است که نسخه بیرمنگام در مجموعه نسخه‌های خطی قدیمی چون عربی و سریانی و فارسی و یونانی و امثال آن «آلفرنس مینگانا» - که مخالف قرآن به‌عنوان وحی الهی است -، معروف به «مجموعه مینگانا» (Mingana Collection) شامل سه هزار سند و کتاب خطی که در بیرمنگام نگهداری می‌شود، یافت شده است. مینگانا، این مجموعه را در سه سفر خود به خاورمیانه در طول سال‌های ۱۹۲۵ تا ۱۹۲۹ میلادی گردآوری کرده است (Coakley, "A Catalog of the Syriac Manuscripts in the John Rylands Library", ۱۹۹۳: ۸۳-۸۴; Hunt, "The Mingana and Related Collection Birmingham: ۱۹۹۷: ۸۳-۸۴). (۱۰۵-۲۰۷).

البته اگر به این آزمایش بتوان اطمینان حاصل نمود و آن را در کنار دلیل تواتر و دیگر دلایل الهی بودن قرآن پذیرفت و تاریخ دقیق نسخه‌های نوین را دقیق کشف نمود، می‌توان آن را پاسخی وقوعی به جریان‌های شبهه افکن پیشین و پسین درباره نسخه‌شناسی قرآن دانست؛ اما در حال حاضر چنین امکانی وجود ندارد؛ بنابراین جریان‌شناسی نشان می‌دهد که روش پژوهش‌های غربی بر متون مقدس عهدین، توجیه تحریف‌ها و خطاهای موجود در آن‌ها با استفاده از زبان‌شناسی مبتنی بر رمزی انگاری و تمثیلی مداری آن است. از این رو کشف نسخه جدید از یک متن مقدس را مشکل اعتقادی نمی‌دانند و با این روش، به توجیه اختلافات احتمالی آن با دیگر نسخ قرآن بر خواهند آمد.

نیز در جریان آسیب‌شناسی مطالعات قرآن‌پژوهی خاورشناسان، باید به این نکته توجه کرد که غالباً دانشمندان مسلمان را در مطالعات خود دخیل نمی‌کنند و این نوعی تک‌روی پژوهشی است که نتایج خودسرانه‌ای به دست می‌دهد. توجه به جریان‌های تاریخی نسخه‌سازی نسبت به کتب مختلف مسلمانان، چه از درون و چه از سوی غیرمسلمانان، به‌عنوان یک جریان مهم تاریخی، قابل چشم‌پوشی نیست و باید با نگاه دقیق‌تری به مسئله نسخه‌پژوهی غربیان به‌ویژه نسبت به قرآن اندیشه کرد.

نتیجه

با توجه به کشف قدمت نسخه‌های قدیمی قرآن توسط دانشمندان غربی از طریق آزمایش‌های نوین اشعه‌نگاری بر اساس رادیوکربن ۱۴ که توسط «ویلارد فرانک لیبی» برای استفاده در باستان‌شناسی و دیگر علوم مرتبط معرفی شد، برخی از غربیان به‌ویژه تجدیدنظرطلبان که از روش نقد منابع، اصالت آن‌ها را زیر سؤال می‌برند، بر آن شدند تا نسخه‌های قدیمی قرآن را مورد بازپژوهی بر اساس این آزمایش قرار دهند تا قدمت آن را تعیین کنند و به اصطلاح مورد تاریخ‌نگاری قرار دهند. پس از برون‌داد نتایج تحقیق بر اساس این روش بر نسخه‌های عتیقی چون بیرمنگام مشخص شد که این نسخه - به‌عنوان نمونه - مربوط به سال ۵۶۸ میلادی تا ۶۴۵ میلادی یعنی دو سال پیش از میلاد حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله تا خلافت خلیفه دوم است. برخی از آنان بلافاصله شبهه اقتباس و یا موجود بودن قرآن را از پیش از عصر پیامبر صلی الله علیه و آله مطرح کردند.

در پاسخ به این شبهه بنا بر تعبیر بهتر، ادعا، در نوشتار حاضر، در سه حیطه نسخه‌شناختی و فنی، قرآن‌شناختی و جریان‌شناختی جواب‌هایی ارائه شد. خلاصه پاسخ فنی و نسخه‌شناختی این است که آزمایش رادیوگرافی کربن ۱۴ یک آزمایش بی‌اعتبار و با اغماض، کم‌اعتبار و ناقص است؛ زیرا فقط روی پوست مصحف بیرمنگام انجام شده، نه روی نوشته مندرج روی آن که حتی اشتباه آن در تشخیص تاریخ‌نگارش نسخه مصحف فضل، اعتبار آن را از اساس مخدوش می‌سازد. اصرار بر نتایج حاصل از آزمایش کربن ۱۴ و عدم توجه به دستاوردهای مطالعات دیگری چون خط‌شناسی و شناخت سبک نوشته و نیز تذهیب و علائم نوشتاری و جنس کاغذ و اندازه قلم، نیز نسبی بودن آزمایش نامبرده با توجه به تغییر در نتیجه به سبب تغییر در متغیرها و عناصر ایزوتوپی، از دیگر عوامل بی‌اعتبارسازی این آزمایش است. همچنین عدم اقبال روش نامبرده در میان جوامع علمی غربی و وجود ادعای قدیمی تر بودن نسخه صنعا نسبت به نسخه بیرمنگام و توپینگن سبب ناامیدی به نتیجه به دست آمده در آزمایش کربن ۱۴ خواهد شد.

در پاسخ قرآن‌شناختی به شبهه مورد بحث، گفته می‌شود که عدم سبقه وجودی برخی واژگان قرآنی یا مهجوریت آن‌ها در متون پیش از دوره اسلامی، نشان می‌دهد که جزئی از قرآن، بکر بوده و سابقه استعمالی نداشته و آزمایش کربن ۱۴ باید مشخص کند که نسبت به این بخش از قرآن چه توجیهی خواهد داشت. نیز با توجه به تخمینی و ظنی بودن آزمایش کربن ۱۴ به اعتراف دانشمندان غربی، پاسخ آزمایش‌کنندگان نسبت به دلیل تواتر قرآن در میان جمهور مسلمانان به‌ضمیمه اهتمام آن‌ها به حفظ و

نگهداری از آن، توجه به نزول تدریجی قرآن به ضمیمه وجود اسباب و شأن نزول آیات و مکی و مدنی بودن آن‌ها - که نشان از ثبت تاریخ‌گذاری نسبی قرآن در همان عصر نزول قرآن دارد - چیست. در این میان، مهمترین دلیل قرآن‌شناختی، تواتر لفظی قرآن است که اعتبار قرآن موجود بدون لزوم اتکا بر نسخه‌شناسی، مبتنی بر آن است که نسل به نسل از زمان پیامبر ﷺ و نزول قرآن تا عصر حاضر وجود دارد. این نکته حائز اهمیت است که با وجود دلیل تواتر لفظی قرآن و پذیرش آن از سوی تمام مسلمانان به عنوان ضرورت اعتقادی در دین اسلام، دیگر نیازی به بررسی و اثبات همسانی نسخه‌های موجود از قرآن که حاکی همان تواتر لفظی بین مسلمانان هستند، با خود قرآن متواتر میان جمهور مسلمانان نیست. به عبارت دیگر نیاز اعتقادی مسلمانان در اثبات اصالت قرآن، با وجود تواتر لفظی آن، پاسخ داده شده و نیازی نیست تا در راستای پاسخ به این نیاز به اثبات یا رد مصاحف عتیق قرآن پرداخت. در نتیجه، وجود اشکال در نسخه‌ها، خدشه‌ای به حجیت و اصالت قرآن که از تواتر لفظی منشأ می‌گیرد، نمی‌زند.

نیز بر اساس مطالعه جریان‌شناختی روش پژوهش‌های غربی بر عهدین، به نظر می‌رسد که توجیه تحریف‌ها و خطاهای موجود در آن‌ها با استفاده از زبان‌شناسی مبتنی بر رمزی‌انگاری و امثال آن است؛ بنابراین کشف نسخه جدید از قرآن برای کسانی که چنین نگاه غیر تقدیسی به متون مقدس دارند، آسان و بی‌دغدغه است. این در حالی است که آنان غالباً دانشمندان مسلمان را در مطالعات خود دخیل نمی‌کنند و این نوعی تکروری پژوهشی است که نتایج خودسرانه‌ای به دست می‌دهد و با روح پدیده‌پژوهی در متون مقدس که ادعای آن را دارند، همخوانی ندارد. ضمناً توجه به جریان‌های تاریخی نسخه‌سازی نسبت به کتب مختلف مسلمانان، چه از درون اسلام و چه بیرون آن، به عنوان یک جریان مهم تاریخی، قابل چشم‌پوشی نیست و باید با نگاه دقیق‌تری به مسئله نسخه‌پژوهی غربیان به‌ویژه نسبت به قرآن اندیشه کرد. نهایتاً نتایج آزمایش کربن ۱۴ بر نسخه بیرمنگام و توینگن و دیگر نسخه‌پژوهی‌های قرآنی که با این روش در حال طی مراحل هستند، تخمینی، ناقص و دارای دلیل و شواهد معارض و غیرقابل قبول است.

منابع

۱. قرآن کریم، نسخه خطی منسوب به امام حسن مجتبی علیه السلام، کتابخانه ملک، تهران: بی تا.
۲. آل قیس، قیس، الایرانیون و الادب العربی، مؤسسة البحوث و التحقیقات الثقافیة، تهران: ۱۴۱۸ ق.
۳. اباذری، زهرا، تکوین مجموعه‌های اسلامی در کتابخانه‌های اروپای غربی و آمریکای شمالی، سمت، تهران: ۱۳۸۳ ش.
۴. ابن درید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة، دار العلم للملایین، بیروت: ۱۹۸۸ م.
۵. ابن ندیم، الفهرست، امیرکبیر، تهران: ۱۳۶۶ ش.
۶. ابولیله، محمد محمد، القرآن الکریم من المنظور الاستشرافی، دار النشر للجامعات، قاهره: ۱۹۹۸ م.
۷. ابیاری، ابراهیم، تاریخ القرآن، دار الکتب، بیروت: ۱۴۱۱ ق.
۸. اشبقر، محمد علی، لمحات من تاریخ القرآن، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۴۰۸ ق.
۹. افروند، قدیر، «نسخه‌های خطی قرآن در موزه‌ها مؤسسات کتابخانه‌ها و کلکسیون‌های جهان»، گلستان قرآن، ش ۱۱۴، ۱۳۸۱ ش.
۱۰. اکبرزاده خیابوی، عظیم و شانلی نظامی، مهار اورانیم ضعیف شده با میکروارگانیزم‌های رادون خوار آب‌های گرم معدنی ایران، نشر عظیم‌زاده، تهران: ۱۳۹۶ ش.
۱۱. اویسی، کامران و محمد شهامتی، مباحثی از تاریخ و علوم قرآن، دانشگاه علوم پزشکی ارتش / مگستان، تهران: ۱۳۹۷ ش.
۱۲. امینی گلستانی، محمد، نوادر و متفرقات، مولف، قم: ۱۳۹۵ ش.
۱۳. باربور، ایان، علم و دین، ترجمه: بهاء‌الدین خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران: ۱۳۶۲ ش.
۱۴. بیگدلی، علی و دیگران، «تأثیر عرف و ویژه قرآن در تطوّر معنایی واژگان عربی عصر جاهلی»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، دوره ۱۵، ش ۴، ۱۳۹۷ ش.
۱۵. پورحیدری، غلامرضا و دیگران، اورانیوم فقیر شده: آثار و عوارض آن بر انسان و محیط

- زیست، اسپند هنر، تهران: ۱۳۸۴ ش.
۱۶. پورطباطبایی، مجید، خطاهای قرآن پژوهی جان ونزبرو ریشه‌ها و پیامدها، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم: ۱۳۹۸ ش.
۱۷. جمعی از نویسندگان، دایرةالمعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: ۱۳۸۵ ش.
۱۸. حسینی اشکوری، صادق، چکیده مقالات اولین همایش بین المللی میراث مشترک ایران و عراق، مجمع ذخایر اسلامی، قم: ۱۳۹۳ ش.
۱۹. حسینی میلانی، علی، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، الحقائق، قم: ۱۴۲۹ ق.
۲۰. حمد، غانم قدوری، رسم المصحف، دار عمار، عمان: ۱۴۲۵ ق.
۲۱. خویی، ابوالقاسم، البیان فی تفسیر القرآن، موسسه احیاء آثار الامام الخوئی، قم: ۱۳۷۶ ش.
۲۲. دروش، فرانسوا، دستنامه نسخه‌شناسی: نسخه‌های به خط عربی، محمدحسین مرعشی، سمت، تهران: ۱۳۹۵ ش.
۲۳. —، قرآن‌های عصر اموی: مقدمه‌ای در باب کهن‌ترین مصاحف، ترجمه: مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، مرکز و کتابخانه‌ی مطالعات اسلامی به زبانهای اروپایی، شرکت نشر کتاب هرمس، تهران: ۱۳۹۵ ش.
۲۴. دروش، فرانسوا؛ خلیلی، ناصر، سبک عباسی: قرآن‌نویسی تا قرن چهارم هجری، ترجمه: پیام بهتاش، نشر کارنگ، تهران: ۱۳۷۹ ش.
۲۵. درویش، محی‌الدین، اعراب القرآن الکریم و بیانہ، دار الیمامہ، دمشق: ۱۴۱۵ ق.
۲۶. دولت‌یاری، عباس و دیگران، رده‌بندی ادوار پیش از تاریخ ایران، پرستوی سپید، تهران: ۱۳۹۴ ش.
۲۷. دینوری، ابن‌قتیبہ عبداللہ، الإمامة و السياسة (تاریخ الخلفاء)، دارالأضواء، بیروت: ۱۴۱۰ ق.
۲۸. رامیار، محمود، تاریخ قرآن، امیرکبیر، تهران: ۱۳۶۹ ش.
۲۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی، «طرح مستندسازی متن قرآن و چاپ انتقادی آن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، ش ۲، ۱۳۸۶ ش.
۳۰. زرکشی، بدرالدین، البرهان فی علوم القرآن، دار احیاء الکتب العربیہ، بیروت: ۱۳۷۶ ق.
۳۱. زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت:

- ۱۴۰۸ ق.
۳۲. زکی بیگ، محمدامین، زبده تاریخ کرد و کردستان، ترجمه: یدالله روشن اردلان، توس، تهران: ۱۳۸۱ ش.
۳۳. زنجانی، ابوالله، تاریخ القرآن، لجنة التالیف و الترجمة و النشر، قاهره: ۱۹۳۵ م.
۳۴. زمانی، محمدحسن، «مفهوم‌شناسی، تاریخچه و دوره‌های استشراق»، قرآن پژوهی خاورشناسان، ش ۱، ۱۳۸۵ ش.
۳۵. ساجدی، ابوالفضل، «وحی شناسی مسیحی با گذری بر وحی قرآنی»، قبسات، ش ۴۷، ۱۳۸۷ ش.
۳۶. سیفی مازندرانی، علی اکبر، دروس تمهیدیة فی القواعد التفسیریة، النشر الاسلامی، قم: ۱۴۲۸ ق.
۳۷. سیوطی، جلال‌الدین ابوبکر، الاتقان فی علوم القرآن، دارالکتب العربی، بیروت: ۱۴۲۱ ق.
۳۸. شاکر، محمداکرم و نانس ساسکی، «نقش روایات در تعیین تاریخ تثبیت نهایی متن قرآن»، سراج منیر، ش ۱۵، ۱۳۹۳ ش.
۳۹. شاهین، عبدالصبور، تاریخ قرآن، ترجمه: حسین سیدی، آستان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۸۵ ش.
۴۰. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن و السنه، فرهنگ اسلامی، قم: ۱۴۰۶ ق.
۴۱. صحراگرد، مهدی و علی اصغر شیرازی، «سیر تحول خطوط قرآنی در جهان اسلام»، تاریخ اسلام و ایران، ش ۱۵، ۱۳۹۱ ش.
۴۲. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۴۰۴ ق.
۴۳. عاملی، جعفر مرتضی، الصحیح من سیره النبی الاعظم، دار الحدیث، قم: ۱۴۲۶ ق.
۴۴. عسکری، مرتضی، القرآن الکریم و روایات المدرستین، کلیة اصول الدین، قم: ۱۳۷۴ ش.
۴۵. علم الهدی، علی بن الحسین، الشافی فی الإمامة، مؤسسة الصادق علیه السلام، تهران: ۱۴۱۰ ق.
۴۶. عنایة، غازی حسین، هدی الفرقان فی علوم القرآن، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۱۶ ق.
۴۷. فضایلی، حبیب‌الله، اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی، مشعل / ارغوان، تهران: ۱۳۶۳ ش.
۴۸. قرشی، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، بنیاد بعثت، تهران: ۱۳۷۷ ش.

۴۹. القطان، مناع، مباحث فی علوم القرآن، مؤسسة الرسالة، بیروت: ۱۴۲۱ ق.
۵۰. کارگر، محمدرضا و مجید ساریخانی، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی ایران، سمت، تهران: ۱۳۹۸ ش.
۵۱. کریمی، شهلا؛ فرزام، فریبا، «درآمدی بر تعیین اصالت در نسخه های خطی»، آرشیو ملی، ۱۳، ۱۳۹۷ ش.
۵۲. کریمی نیا، مرتضی، سیره پژوهی در غرب، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، تهران: ۱۳۸۶ ش.
۵۳. —، «نشست پژوهشی در نسخه های قرآن به خط کوفی»، گنجینه ملک کتابخانه ملک، تهران: ۱۳۹۷ ش.
۵۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۹ ق.
۵۵. کورن، ج. وی. د. نوو، «رویکردهای روشمند به مطالعات اسلامی»، ترجمه: شادی نفیسی، آینه پژوهش، ش ۱۱۴، ۱۳۸۷ ش.
۵۶. گرانوفسکی، ادوین آرویدوویچ و دیگران، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه: کیخسرو کشاورزی، پویش، تهران: ۱۳۵۹ ش.
۵۷. مایل هرودی، نجیب، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی، مشهد: ۱۳۷۲ ش.
۵۸. مؤدب، رضا، نزول قرآن و رؤیای هفت حرف، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم: ۱۳۷۸ ش.
۵۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الأئمة الأطهار، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۰۱ ق.
۶۰. محمدی، محسن؛ اشرافی، مرتضی، «کتابخانه های مسلمانان در هند از رونق تا افول»، پژوهش های منطقه ای، ش ۶، ۱۳۹۳ ش.
۶۱. مرعشی، حسین، «کراسه های دست نویس ها»، اوراق عتیق، ش ۴، ۱۳۹۴ ش.
۶۲. مزینی، خالد بن سلیمان، المحرر فی اسباب النزول القرآن، دار ابن الجوزی، دمام عربستان: ۱۴۲۹ ق.
۶۳. مطهری، مرتضی، پیامبر امی، صدرا، تهران: ۱۳۶۹ ش.
۶۴. معرفت، محمدهادی، تاریخ قرآن، سمت، تهران: ۱۳۸۲ ش.

۶۵. — التمهید فی علوم القرآن، النشر الاسلامی، قم: ۱۴۱۵ ق.
۶۶. موتسکی، هارالد، حدیث اسلامی خاستگاه و سیر تطور، کوشش و تصحیح: مرتضی کریمی‌نیا، دار الحدیث، قم: ۱۳۹۰ ش.
۶۷. میشل، توماس، کلام مسیحی، ترجمه: حسین توفیقی، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، قم: ۱۳۸۱ ش.
۶۸. نصرتی، سپیده و دیگران، «نقد و بررسی آراء تجدید نظر طلبانه پاتریشیا کرون در زمینه مطالعات اسلامی»، تاریخ و تمدن اسلامی، ش ۲۵، ۱۳۹۶ ش.
۶۹. نکونام، جعفر، درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن، هستی نما، تهران: ۱۳۸۰ ش.
۷۰. نیل‌ساز، نصرت، «مروری بر مقاله نسخه‌های خطی قرآن»، آینه پژوهش، سال ۲۸، ش ۲، ۱۳۹۶ ش.
۷۱. وات، ویلیام مونتگمری، برخورد آرای مسلمانان و مسیحیان، ترجمه: محمدحسین آریا، نشر فرهنگ اسلامی، تهران: ۱۳۷۳ ش.
۷۲. وحیدنیا، آلاء، «تاریخ‌گذاری مخطوطات قرآنی در پرتو روش‌های نوین علمی (آزمایش کربن ۱۴)»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ش ۷، ۱۳۹۷ ش.
۷۳. ویلانی، استلیو، غنی‌سازی اورانیوم، ترجمه: محمد قنادی‌مراغه و محمدحسن ملاح و جابر صفدری و علیرضا کشتکار و ابراهیم معافی، تهران: زلال کوثر، ۱۳۸۷ ش.
۷۴. هاروی، لئونارد پاتریک، مسلمانان در اسپانیا (سال‌های ۱۵۰۰ - ۱۶۱۴ م / ۹۰۵ - ۱۰۱۹ ق)، ترجمه: عبدالله ناصر طاهری و انسیه باقری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۸ ش.
۷۵. هاشمی، مصطفی، «منشأ الهی بودن الفاظ قرآن کریم»، عقل و دین، ش ۶، ۱۳۹۱ ش.
۷۶. هینلز، جان راسل، فرهنگ ادیان جهان، ترجمه: جمعی از مترجمان، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، قم: ۱۳۸۶ ش.

Resources:

۱. Holy Quran, Manuscript Attributed to Imam Hassan Mujtaba (A.S), Malek Library, Tehran: n.d.
۲. A Group of Authors, Encyclopedia of Library and Information Science, National Library of the Islamic Republic of Iran, Tehran: ۲۰۰۶.
۳. Abazari, Zahra, The Development of Islamic Collections in Libraries of Western Europe and North America, SAMT, Tehran: ۲۰۰۴.
۴. Abu Laila, Muhammad Muhammad, The Holy Quran from the Oriental Purpose, Dar al-Nashr lil Jamia'at, Cairo: ۱۹۹۸.
۵. Abyari, Ibrahim, Tarikh al-Quran (The History of Quran), Dar al-Kitab, Beirut: ۱۴۱۱ AH.
۶. Afrvand, Qadir, "Manuscripts of the Quran in Museums, Institutions, Libraries and Collections of the World", Golestan Quran, Vol. ۱۱۴, ۲۰۰۲.
۷. Akbarzadeh Khiavi, Azim and Shanli Nezami, Inhibition of attenuated uranium by radon-eating microorganisms in hot mineral waters of Iran, Azimzadeh Publishing, Tehran: ۲۰۱۷.
۸. Alam al-Huda, Ali bin al-Hossein, Al-Shafi fi al-Imamah (The Convincing Proof for Imamate), Al-Sadiq (A.S) Foundation, Tehran: ۱۴۱۰ AH.
۹. Al-Qattan, Manna', Discussions Concerning the Quranic Sciences, Muassasah al-Risalah, Beirut: ۱۴۲۱ AH.
۱۰. Al-Qays, Qays, Iranians and Arabic Literature, Institute of Research and Cultural Studies, Tehran: ۱۴۱۸ AH.
۱۱. Amili, Ja'far Murtadha, Al-Sahih min Sirah al-Nabi al-A'zham (An Authentic Biography of the Great Prophet), Dar al-Hadith, Qom: ۱۴۲۶ AH.
۱۲. Amini Golestani, Muhammad, Rare and Miscellaneous, Author, Qom: ۲۰۱۶.
۱۳. Asheiqar, Muhammad Ali, Glimpses at Studies on the History of the Quran, Muassasah al-A'lami lil Matbua't, Beirut: ۱۴۰۸ AH.
۱۴. Askari, Morteza, The Holy Quran and the Narrations of the of the Two Major Islamic Sects, Usul al-Din College, Qom: ۱۹۹۵.

۱۵. Barbour, Ian, Science and Religion, Translated by Bahauddin Khorramshahi, Markaz Nashr Danishgahi (IUP) (Institute of University Press), Tehran: ۱۹۸۳.
۱۶. Bigdeli, Ali et al., "The Effect of the Special Custom of the Quran on the Semantic Evolution of the Arabic Words of the Pre-Islamic Era", Research in the Sciences of the Quran and Hadith, Volume ۱۵, Issue ۴, ۱۳۹۷.
۱۷. Coakley, J. F., "A Catalog of the Syriac Manuscripts in the John Rylands Library", Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester, Vol. ۷۵, No. ۲, ۱۹۹۳.
۱۸. Coleman, Dennis, "Illinois State Geological Survey Dates IV", Radiocarbon, No. ۱۵, ۱۹۷۳.
۱۹. Daroush, François, Manuscript: A Manuscript in Arabic, Muhammad Hossein Mara'shi, SAMT, Tehran: ۲۰۱۶.
۲۰. Daroush, François, The Qurans of the Umayyad Era: An Introduction to the Oldest Mushaf, Translated by Murtaza Kariminia and Ala'a Wahidnia, The Centre and Library of Islamic Studies in European Languages, Hermes Publications, Tehran, ۲۰۱۶.
۲۱. Darwish, Muhiyat al-Din, The Arabs of the Holy Quran and the Statement, Dar al-Imamah, Damascus: ۱۴۱۵ AH.
۲۲. Dinuri, Ibn Qutaybah Abdullah, Imamate and Politics (History of the Caliphs), Dar al-Adhwa, Beirut: ۱۴۱۰ AH.
۲۳. Dolatyayari, Abbas et al., The Classification of Periods before the History of Iran, Parastavi Sepid, Tehran: ۲۰۱۵.
۲۴. Drouch, François; Khalili, Nasir, Abbasi Style: Quran Calligraphy up to the Fourth Century AH, Translated by Payam Behtash, Karang Publishing, Tehran: ۲۰۰۰.
۲۵. Fazaili, Habibullah, Atlas of Research in Islamic Arts and Calligraphies, Masha'1 / Arghavan, Tehran: ۱۹۸۴.
۲۶. Grantovsky, Edwin Arvidovich et al., History of Iran from Ancient Times to the Present, Translated by Kaykhosrow Keshavarzi, Pooyesh, Tehran: ۱۹۸۰.

۲۷. Hammad, Ghanam Qaduri, Rasm al-Mushaf (The Calligraphy of Quran), Dar Ammar, Oman: ۱۴۲۵ AH.
۲۸. Harvey, Leonard Patrick, Muslims in Spain (۱۵۰۰-۱۴۱۴ AD / ۹۰۵-۱۰۱۹ AH), Translated by Abdullah Nasiri Taheri and Insiyyah Baqiri, Research Institute of Hawzeh and University, Qom: ۲۰۱۹.
۲۹. Hashimi, Mustafa, "The Divine Source of the Words of the Holy Quran", Reason and Religion, Vol. ۶, ۲۰۱۲.
۳۰. Hinnels, John Russell, The Dictionary of World Religions, Translated by A Group of Translators, Center for the Study and Research of Religions and Denominations, Qom: ۲۰۰۷.
۳۱. Holland, Tom, "Viewpoint: The roots of the battle for free speech", BBC News Magazine, Retrieved ۱۴ January, ۲۰۱۵.
۳۲. Hosseini Eshkavari, Sadiq, Abstract of the Proceedings of the First International Conference on the Common Heritage of Iran and Iraq, Majma; Zakhair Islami, Qom: ۲۰۱۴.
۳۳. Hosseini Milani, Ali, A Research on the Denial of Distortion of the Holy Quran, Al-Haqaiq, Qom: ۱۴۲۹ AH.
۳۴. Houdas, O, "Essai sur Lecriture Maghrebine, Nouveaux Melanges Orientaux", International Congress of Orientalists, Paris, ۱۸۸۶.
۳۵. <http://idb.uni-tuebingen.de/opendigi/MaVI۱۶۵>.
۳۶. <http://www.coranica.de/front-page-en>.
۳۷. https://web.archive.org/web/۲۰۱۵۰۸۲۵۰۹۱۶۲۴/http://vmr.bham.ac.uk/Collections/Mingana/Islamic_Arabic_۱۵۷۲a/table/.
۳۸. <https://www.birmingham.ac.uk/news/latest/۲۰۱۵/۰۷/quran-manuscript-۲۲-۰۷-۱۵.aspx>.
۳۹. <https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/۱۹۶۰/summary>.
۴۰. Hunt, Lucy-Anne, "The Mingana and Related Collection Birmingham: Edward Cadbery Charitable Trust", Journal of the Royal Asiatic Society, Vol ۱۰, Issue ۱, ۲۰۰۰.

۴۱. Ibn Dureid, Muhammad bin Hassan, Jamharah al-Lughah (Lexicon on Arabic Words), Dar El Ilm Lilmalayin, Beirut: ۱۹۸۸.
۴۲. Ibn Nadim, Al-Fihrist, Amir Kabir, Tehran, ۱۹۸۷.
۴۳. Ibn Varaq, The Origins of The Koran: Classic Essays on Islam's Holy Book, Prometheus Books, USA, ۱۹۹۸.
۴۴. Inayah, Ghazi Hossein, Huda al-Furqan fi Ulum al-Quran (The Criterion in the Quranic Sciences), Beirut: Alam al-Kutub, ۱۴۱۶ AH.
۴۵. Kargar, Muhammad Reza and Majid Sarikhani, Book Compiling Arts in the Islamic Civilization of Iran, SAMT, Tehran: ۲۰۱۹.
۴۶. Karimi, Shahla; Farzam, Fariba, "An Introduction to Determining Authenticity in Manuscripts", National Archives, No. ۱۳, ۲۰۱۸.
۴۷. Kariminia, Morteza, "Research Conference on Copies of the Quran in Kufic Script", Malek Treasure, Malek Library, Tehran: ۱۳۹۷.
۴۸. Kariminia, Morteza, The Research on Biographies in West, World Assembly for the Approximation of Islamic Sects, Tehran: ۲۰۰۷.
۴۹. Khoei, Abu al-Qasim, Al-Bayan fi Tafsir al-Quran (A Clarification in the Exegesis of Quran), Muassasah Ihya Athar al-Imam al-Khoei (Institute for the Revival of the Works of Imam Al-Khoei), Qom: ۱۹۹۷.
۵۰. Koren, J. & Nevo, Y. D. "Methodical Approaches to Islamic Studies", Translated by Shadi Nafisi, Ayineh Pajuhesh, Vol. ۱۱۴, ۲۰۰۸.
۵۱. Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub, al-Kafi, Dar al-Hadith, Qom: ۱۴۲۹ AH.
۵۲. Laylin.K, James, Nobel laureates in chemistry ۱۹۰۱-۱۹۹۲, D.C, American Chemical Society: Chemical Heritage Foundation, Washington, ۱۹۹۳.
۵۳. Lieber, Francis, encyclopedia americana, Scholastic, USA, ۱۹۶۳.
۵۴. Ma'refat, Muhammad Hadi, Al-Tamhid fi Ulum al-Quran (An Introduction to Quranic Sciences), Al-Nashr al-Islami (Islamic Publishing Center), Qom: ۱۴۱۵ AH.
۵۵. Ma'refat, Muhammad Hadi, History of Quran, SAMT, Tehran: ۲۰۰۳.
۵۶. Majlisi, Muhammad Baqir, Bihar al-Anwar al-Jami'ah li Durar Akhbar al-Aimah al-Athar (Oceans of Lights Comprising the Pearls of Narrations from Holy Imams (AS)), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: ۱۴۰۱ AH.

۵۷. Mara'shi, Hossein, "Manuscripts Writers' Notes", Awraq Atiq, Vol. ۴, ۲۰۱۵.
۵۸. Mayel Heravi, Najib, Book Compiling Arts in Islamic Civilization, Astan Quds Razavi Research Foundation, Mashhad: ۱۹۹۳.
۵۹. Mazini, Khalid bin Sulayman, Al-Muharrar fr Asbab al-Nuzul al-Quran (A Research on the Reasons of the Revelation of the Quran), Dar Ibn Al-Jawzi, Dammam, Saudi Arabia: ۱۴۲۹ AH.
۶۰. Michel, Thomas, Christian Theology, Translated by Hossein Tawfiqi, Center for the Study and Research of Religions and Denominations|, Qom: ۲۰۰۲.
۶۱. Moaddab, Reza, The Revelation of the Quran and the Dream of Seven Letters, Qom Seminary Islamic Preaching Office, Qom: ۱۹۹۹.
۶۲. Montgomery Watt, William and Richard Bell, Bell's introduction to the Quran, Edinburgh University Press, Eng, ۱۹۷۷.
۶۳. Motsky, Harald, Islamic Hadith, Origin and Evolution, Edited by Morteza Kariminia, Dar al-Hadith, Qom: ۲۰۱۱.
۶۴. Mottahari, Morteza, Illiterate Prophet, Sadra, Tehran: ۱۹۹۰.
۶۵. Muhammadi, Mohsen; Ashrafi, Morteza, "Muslim Libraries in India from Prosperity to Decline", Regional Studies, Vol. ۶, ۲۰۱۴.
۶۶. Nekounam, Ja'far, An Introduction to the History of the Quran, Hastinuma, Tehran: ۲۰۰۱.
۶۷. Nilsaz, Nosrat, "A Review of the Manuscripts of the Quran", Ayineh Pajuhesh, Vol. ۲۸, No. ۲, ۲۰۱۷.
۶۸. Nusrati, Sepideh et al., "Critique and Study of Patricia Crohn's Revisionist Views on Islamic Studies", Islamic History and Civilization, Vol. ۲۵, ۲۰۱۷.
۶۹. Oveisi, Kamran and Muhammad Shahamati, Discussions Concerning the History and Quranic Sciences, Army University of Medical Sciences / Magestan, Tehran: ۲۰۱۸.
۷۰. Peters, F. E, "The Quest of the Historical Muhammad", International Journal of Middle East Studies, Vol. ۲۳, No. ۳, ۱۹۹۱.
۷۱. Pourhaidari, Gholamreza et al., Depleted Uranium: Its Effects on Human and Environment, Espand Honar, Tehran: ۲۰۰۵.

۷۲. Pourtabatabai, Majid, Errors of Quranic Studies of John Wansbrough: Roots and Consequences, Institute of Islamic Sciences and Culture, Qom: ۲۰۱۹.
۷۳. Qarashi, Ali Akbar, Tafsir Ahsan al-Hadith (The Best Word/ Distinguished Exegesis), Bi'that Foundation Publications, Tehran: ۱۹۹۸.
۷۴. Ramyar, Mahmoud, History of Quran, Amir Kabir, Tehran: ۱۹۹۰.
۷۵. Ray, Edmondson, Memory of the world: general guidelines to safeguard documentary heritage, UNESCO, Paris, ۲۰۰۲.
۷۶. Rezaei Esfahani, Muhammad Ali, "The Project of Documentation of the Text of the Quran and Its Critical Printing", Orientalists' Quranic Research, Vol. ۲, ۲۰۰۷.
۷۷. Sadiqi Tehrani, Muhammad, al-Furqan fi Tafsir al-Quran wa al-Sunnah (The Criterion in the Exegesis of Quran and Narration), Islamic Culture Publications, Tehran: ۱۴۰۶ AH.
۷۸. Sahragard, Mehdi and Ali Asghar Shirazi, "The Evolution of Quranic Fonts and Calligraphies in the Islamic World", History of Islam and Iran, Vol. ۱۵, ۲۰۱۲.
۷۹. Sajidi, Abolfazl, "Christian Revelation Studies with Glimpse at the Quranic Revelation", Qabsat, vol. ۴۷, ۲۰۰۸.
۸۰. Seifi Mazandarani, Ali Akbar, Introductory Lessons on the Interpretive Rules, Al-Nashr al-Islami, Qom: ۱۴۲۸ AH.
۸۱. Shahin, Abdul Sabur, History of the Quran, Translated by Hossein Seyyedi, Astan Quds Razavi, Mashhad: ۲۰۰۶.
۸۲. Shakir, Muhammad Kazim and Nancy Saki, "The Role of Narrations in Determining the Date of Final Confirmation of the Text of the Quran", Siraj Munir, vol. ۱۵, ۲۰۱۴.
۸۳. Suyuti, Jalaluddin Abu Bakr, Al-Itqan fi Uloom al-Quran (The Perfect Guide to the Sciences of the Quran), Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut: ۱۴۲۱ AH.
۸۴. Tabatabai, Muhammad Hossein, Al-Mizan fi Tafsir al-Quran, Muassasah al-A'lami lil Matbua't, Beirut: ۱۴۰۴ AH.
۸۵. Vahidnia, Ala'a, "Historiography of Quranic Manuscripts in the Light of Modern Scientific Methods (Carbon-۱۴ Experiment)", Quranic Studies and Islamic Culture, Vol. ۷, ۱۳۹۷.

۸۶. Vilani, Stelio, Uranium Enrichment, Translated by Muhammad Qannadi Maraghah, Muhammad Hassan Mallah, Jaber Safdari, Alireza Keshtkar and Ebrahim Moa'fi, Tehran: Zulal Kawsar, ۲۰۰۸.
۸۷. Waines, David, Introduction to Islam, Cambridge University Press, Eng, ۱۹۹۰.
۸۸. Wang, Hong, "Pyrolysis-combustion ^{14}C dating of soil organic matter", Quaternary Research, Vol ۶۰, Issue ۳, ۲۰۰۳.
۸۹. Wansbrough, John, Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation, Prometheus Books, USA, ۱۹۷۷.
۹۰. Watt, William Montgomery, The Clash of Muslim and Christian Opinions, Translated by Muhammad Hossein Aria, Islamic Culture Publishing, Tehran: ۱۹۹۴.
۹۱. Zakibaig, Muhammad Amin, The Summarized Book on Kurdish History and Kurdistan, Translated by Yadullah Roshan Ardalan, Toos, Tehran: ۲۰۰۲.
۹۲. Zamani, Muhammad Hassan, "Terminology, History and Periods of Orientalism", Orientalists' Quranic Studies, Vol. ۱, ۲۰۰۶.
۹۳. Zanjani, Abu Abdullah, History of the Quran, Institute of Compilation, Translation and Publishing, Cairo: ۱۹۳۰.
۹۴. Zarkashi, Muhammad bin Abdullah Al-Burhan fi Uloom al-Quran (A Demonstration in Quranic Sciences), Researched by Abu al-Fadhl Ibrahim, Dar Ihyah al-Kutub al-Arabiyyah, Beirut: ۱۳۷۶ AH.
۹۵. Zarqani, Muhammad Ab al-Azim, Manahil a-Irfan fi Ulum al-Quran (The Sources of Knowledge in Quranic Sciences), Dar Ihyah al-Kutub al-Arabiyyah, Beirut: ۱۴۰۸ AH.